

Раймон РАДІГЕ

Офіржини

ПОВІСТЬ

З французької переклав Юрій ПОКАЛЬЧУК

Мабуть, мені багато хто дорікне, та нічого не вдієш... Хіба я винен, що на початку війни мені ледве минуло дванадцятий? Безперечно, переживання, яких я зазнав у ті незвичайні часи, для такого віку не характерні, та я тоді потрапив у становище, в якому й дорослому було б нелегко. І я був не єдиний серед підлітків. Мої однолітки теж опинились у не меншій скруті. Отож кого мої спогади шокуватимуть, хай спробують уявити, що принесла нам, тодішнім підліткам, війна, оті канікули, що розтяглись на чотири роки.

Ми тоді мешкали в містечку Ф. над Марною.

Мої батьки не заохочували дружби хлопчиків і дівчаток. Але це не тільки не стримувало, а ще дужче розпалювало чуттєвість, яка народжується разом з нами.

Я ніколи не був мрійником. Те, що легковірним видавалося мрією, для мене було такою самою реальністю, як котові сир, схований у банці. Просто банка — перешкода, та й годі. Але варто її ненароком розбити, як сир дістанеться котові.

До дванадцяти років я не закохувався, коли не рахувати дівчинки на ім'я Кармен, якій я послав через свого меншого братика листа, освідчившись у коханні й призначивши їй побачення. То було вранці перед початком уроків. А звернув я увагу на цю дівчинку тому, що вбачив якусь подібність між нами: вона теж була чепурненька й ходила до школи разом з молодшою сестрою, точнісінько як я з молодшим братом. А щоб ці малюки мовчали, я вирішив познайомити їх. Отож, до свого листа Кармен я додав ще одне послання — її сестричці Фоветті, від імені моого братика, який ще тільки вчився писати. Я роз-

крив перед ним свій план і пояснив, як нам пощастило: адже ми зустріли двох сестричок, та ще з такими незвичайними іменами.

А що Кармен — дівчина взірцева, я пересвідчився того самого дня. Збігавши на великий перерви додому перекусити, я повернувся до школи. Того дня я чергував.

Тільки-но після дзвінка зайшов учитель і всі посідали за парту, а я діставав із стінної шафи в кінці класу якісь посібники, як увійшов директор. Усі повстали. Коли я побачив у директоровій руці лист, ноги мені підігнулись, а посібники посипалися на підлогу. Я заходився їх збирати, дослухаючись до розмови директора з учителем. Почувши моє прізвище, учні почали озиратися на мене, я ж стояв під стіною й червонів. Директор підклікав мене й, перепитавши, чи цього листа писав я сам, похвалив, що я в дванадцять рядках не зробив жодної помилки. А тоді звелів іти з ним до директорської. Але до директорської він мене не довів — улаштував прочуханку на подвір'ї, під зливою, яка щойно почалась. Та мені було боляче не так від прочуханки, як від його твердження, нібито я не лише скомпрометував дівчину, батьки якої передали мого листа йому, а й украв десь оцей аркуш поштового паперу. Ще й погрожував передати листа моїм батькам. Я благав не робити цього. Він зглянувся на моє прохання, але застеріг: у разі повторення такого моя поведінка стане відома всім.

Я вернувся в клас. Учитель назвав мене донжуаном, але цей жарт не обрашив мене, тим більше що я вже читав про цього героя, а мої однокласники — ні. Я посміхнувсь у відповідь на звернення вчителя й раптом мовби виріс в очах однокласників. Мабуть, вони вже все знали...

О першій годині я благав директора нічого не говорити батькові, а о четвертій уже сам згорав од бажання викласти вдома все, хоча ніхто мене за язика не тягнув. Просто я відчув потребу висповідатися. Вдома я домагався, чого хотів, то впертістю, то покорою, а вчився на відмінно не через те, що був стараний, працьовитий, а тому, що мені все легко давалося. Знаючи, що батько не розсериться на мене й тепер, я вирішив розповісти йому про свою витівку.

Розповівши все, я гордо додав, що директор, як дорослому, пообіцяв мені мовчати. Батькові заманулось переконатися, чи не вигадав я цієї історії, тож він пішов до директора.

— Як? — вигукнув прикро вражений директор. — Він вам усе розповів? А мене благав мовчати, мовляв, батько приб'є!

Директор виправдувався, що це ще дужче піднесло мене у власних очах. Я одним махом заробив і пошану товаришів, і лукаве підморгування вчителя, а тепер ще й це. Мститися мені директор не став. Бідолаха ще не знав, що мій батько, обурений його поведінкою, вирішив після закінчення навчального року забрати мене з цієї школи. Але був тільки початок червня, й він та мати, аби те їхнє рішення не вплинуло на відзнаки, не оголошували цього. Отож, фактично завдяки директорові золотий вінець у класі одержав я, хоч його заслуговував ще один відмінник. Директорів розрахунок виявився хибний: так школа втратила двох своїх найкращих вихованців, оскільки батько того, другого відмінника теж забрав зі школи свого сина.

А такі учні, як ми з ним, були за принаду для батьків записувати своїх дітей до тієї чи тієї школи.

Мати вважала мене замалим, щоб записати до ліцею Генріха Четвертого, бо туди доводилося далеко їздити. Отож два роки я вчився вдома.

Я втішався новоздобутою волею: впоравшись години за години з тим, чого моїм колишнім однокласникам вистачило б на два дні, я всю другу половину дня гуляв. Гуляв понад Марною. Ця річка була мені така знайома, що мої сестри, змальовуючи Сену, казали: «Це, знаєш, така собі Марна». Я навіть залазив, хоча мені цього не дозволяли, в батьків човен. Але не катаєшся, не бажаючи собі призначатися, що від цього мене утримує не боязнь порушити заборону, а звичайнісінський страх. Розлігшись у човні, я просто читав. За два наступних роки я проковтнув дві сотні книжок. І то не будь-яких, а найкращих, принаймні найпопулярніших. Книжки з так званої «Рожевої бібліотеки» я не став би тоді читати ні за що в світі, їхні наїvnі чари заполонили мене значно пізніше, в тому віці, коли молодь починає зневажати подібну літературу.

Таке чергування занять з прогулянками було незручне тим, що весь рік здавався мені суцільними канікулами. Отож, уроки забирали в мене не багато часу, оскільки ж я вчив їх швидше, ніж інші школярі, то доводилося працювати з книжками й тоді, коли решту дітей розпускали на вакації. Це нагадувало корок, навічно прив'язаний котові до хвоста, тоді як кіт волів би краще потягти за собою каструллю, аби лише згодом її відв'язали. Надходили справжні шкільні канікули, але я нічого не вигравав.

Та ось почалася війна й на радість котові одчепила каструллю, хоча його господарі поринули в інші клопоти й забули про кота.

Сказати по щирості, раділи всі французи. Затиснувши під пахвою книжки, одержані в нагороду за добре навчання, відмінники юрмилися біля афішних тумб, ну а ледацоги користувалися з безконтрольності.

По обіді ми виходили на станцію Ж., що за два кілометри від дому, й проводжали військові ешелони. Ми приносili з собою оберемки квітів і кидали їх солдатам у вагони. Вичепурені жінки поквапливо наповнювали солдатські фляги вином, і всіяній квітами перон стояв у червоних калюжах. Усе це спровалювало враження веселого свята. Я зроду не бачив стільки розлитого вина, стільки розтоптаних квітів. Наш дім теж стояв, прикрашений прапорами.

Невдовзі ці гуляння на станції припинилися. Мої брати і сестри почали виказувати невдоволення: надто затяглася ця війна, мовляв, не встигнемо з'їздити до моря. Призвичаєні вставати пізно, тепер вони скоплювались о шостій ранку, щоб купити газети. Розвага ця, треба сказати, була вбога. Аледесь після двадцятого серпня ці шалапути знову ожили. Їм уже дозволялось лишатися разом з дорослими за столом і після їди, коли батько заводив балочки про евакуацію.

Транспорту, звичайно, не було, лишалось вирушити в далеку путь велосипедами. Брати дражнили нашу найменшу сестричку, мовляв, колеса твоого велосипеда малюсінські, ти не встигатимеш за нами, покинемо тебе в дорозі саму! Сестричка плакала. Зате з яким завзяттям начищали вони свої велосипеди — де й поділися їхні лінощі. Вирішили відрихтувати й мій велосипед.

Рано-вранці брати підхоплювалися, щоб дізнатись про останні новини. Всі домашні дивувалися з їхньої невспівущості, поки я нарешті відкрив, звідки такий патріотизм: братам kortilo до моря! Досі вони бували на близькому, тепер же мріяли потрапити до далекого й ще прекраснішого. Задля цієї поїздки вони ладні були спалити й Париж. Що з того, що війна в усій Європі, їм аби тільки поїхати до моря.

Але хіба діти більші егоїсти за дорослих? Улітку, відпочиваючи на дачі, вони теж проклинають дощ, якого хлібороби очікують як благостиню.

* * *

Перед кожним фатальним катаклізмом, як правило, бувають знамення. Замах на ерцгерцога, буря, викликана процесом Кайо¹, створили атмосферу, сприятливу для будь-яких ексцесів. Отож, мій перший «воєнний» спогад датується ще довоєнним періодом.

Про нього й хочеться розповісти.

Ми з братами обрали були собі мішеню для насмішок нашого сусіда, справжню карикатуру на людину, білобородого карлика в пелерині, муніципального радника, якого всі звали татусь Марешо. Насамперед ми перестали з ним вітатися. Це його так допекло, що одного дня він перепинив нас і гарикнув:

— Чого це ви не вітаєтеся з муніципальним радником?

Ми просто втекли та після такого нечуваного зухвалства з нашого боку вважали себе в стані війни з сусідом. Але що міг зробити нам якийсь муніципальний радник? Ідучи до школи або вертаючись, мої брати сіпали за шнурок його дверного дзвоника, а коли переконалися, що сусідового собаку, віком не молодшого за мене, вже нема чого боятися, ще дужче захабніли.

¹ В березні 1914 року дружина Ж. Кайо, тодішнього міністра фінансів, застрелила Гастона Кальметта, директора газети «Фігаро», за розв'язану проти її чоловіка газетну кампанію.

1914 року, напередодні свята 14 липня¹, вийшовши зустрічати братів, я, на превеликий подив, побачив біля хвіртки Марешо цілу юрму. Скверик, у якому росло кілька підстрижених лип, ледве затуляв дім сусіда від вулиці, і я все бачив. На його молоду служницю щось найшло, вона вилізла на дах і відмовлялася спуститись на землю. Боячись скандалу, господарі наглухо позачиняли віконниці, і вигляд покинутого дому робив становище божевільної ще розплачливішим. Люди обурено кричали, мовляв, ці Марешо навіть не намагаються врятувати нещасну. А та, сидячи на черепиці, похитувалася, як п'яна. Я хотів побачити, що ж буде далі, але мама прислала по мене нашу нянечку: якщо не піду вчити уроки, мене позбавлять права брати участь у завтрашньому святі. Згнітивши серце, я поплентав додому, благаючи бога пропратити сусідську служницю на даху, аж поки їтиму на вокзал зустрічати батька.

Я таки застав її на тому самому місці, хоча глядачів уже було небагато. окремі перехожі, які повернулися поїздом з Парижа, поспішли на обід і на вечірній бал. Вони лише неуважно позиралі й ішли собі далі. Зрештою те сидіння на даху було для служниці лише репетицією. Значно цікавіша програма чекала на неї ввечері, коли розвішали святкові гірлянди та ліхтарі, що мали стати їй за справжню рампу. Лампіони сяяли на вулиці й у сквері; хоч Марешо й удавали, ніби їх немає вдома, проте так і не змогли витримати марку: належно прикрасили свій будинок. Тим часом на даху, мов на палубі оздобленого для розваги пароплава, тинялася розпатлана жінка. Від її нелюдського гортанного й розплачливого голосу ставало моторошно.

Пожежні команди в малих містечках набиралися з добровольців. Ці люди цілими днями займалися чим завгодно, тільки не насосами та брандспойтами. Коли щось там спалахувало, пожежу йшли гасити молочар, кондитер, слюсар, до того ж після своєї основної роботи, якщо вогонь не гаснув сам по собі. Коли ж почалася мобілізація, з наших пожежників сформували щось на зразок особливого загону: із муштвою й цілодобовим патрулюванням вулиць. Тепер ці славні бійці нарешті теж з'явились і проклали собі дорогу крізь юрбу, яка почала знову збиратися.

Наперед виступила дама. Це була дружина іншого муніципального радника, суперника татуся Марешо; вона вже кілька хвилин голосно побивалася над долею божевільної, тепер же заходилась давати вказівки капітанові:

— Ви спробуйте взяти її ласкою, бідолаха, крім стусанів, нічого не знаєте в цьому домі. Може, вона боятиметься, що її тепер виженуть на вулицю, то скажіть їй, що я згодна взяти її до себе. Я платитиму їй удвічі більше, ніж тут.

На розязав таке галасливе милосердя не справило особливого враження. Дама тільки заважала, юрба ж нетерпляче жадала видовища. Шестеро пожежників перелізли через огорожу, оточили дім і пішли на приступ. Та ледве котромусь щастливо забратися на дах, як публіка, мов діти в ляльковому театрі, здіймали репет, попереджаючи жертву:

— Стережись!

— Помовчіть! — гукала дама, але публіка ще дужче кричала.

Попереджена криками, божевільна зірвала черепичину й пошпурила нею в каску пожежника, що виткнувся був з-за гребеня. І цей, і решта п'ятеро відразу поспускалися вниз.

Власникам тирів, каруселей та балаганів на площі Мерії, очевидно, було досадно бачити так мало публіки цього вечора, коли вони сподівалися доброї виручки. Найсміливіша дітлашня, подолавши всі перешкоди, зібралася на газоні під липами татуся Марешо, щоб стежити за перебігом полювання. Навіжена щось говорила, вже й не пригадую, що саме, в її голосі чувся глибокий, безнадійний смуток людини, певної своєї правоти, тоді як усі інші помиляються. Дітлахи, які віддали перевагу цьому спектаклю перед атракціонами, намагалися якось поєднати всі можливі втіхи. Одні, потерпаючи, як би не впіймали божевільну без них, все ж бігали прокататися разок на дерев'яних кониках каруселі. Інші, обачливіші, осіддали гілки лип, як на військовому параді у Венсенні, і тільки запалювали бенгалські вогні та бабахкали петардами.

Можна уявити, як уся ця веремія діяла на подружжя Марешо, що досі нишкнуло в своєму будинку.

¹ Національне свято Франції на честь 14 липня 1789 року, коли повсталий народ узяв штурмом в'язницю Бастілію — символ королівського абсолютизму.

Муніципальний радник, чоловік милосердої дами, видерся на підмурок сітчатої огорожі й виголосив промову про боягузство господаря будинку. Виступ зустріли оплесками.

Переконана, що аплодують їй, божевільна кланялася; під пахвами вона тримала по кілька черепичин і кидала їх щоразу, тільки-но де зблискувала каска. І дякувала людям своїм моторошним голосом за те, що її нарешті зрозуміли. Мені вона чомусь нагадала піратську капітаншу, яка залишилася сама на тончому судні.

Надивившись досжочу, публіка почала розходитися. Я лишився з батьком, тимчасом як мати, щоб розважити інших дітей, повела їх на каруселі, а потім ще й покатала на американській гірці. Звісно, цю дивну потребу розважитися я відчував не менше, ніж мої брати. Мені теж було приємно, коли серце тъожкає і заходиться. Але романтичне видовисько, яке розгорталося зараз перед очима, хвилювало мене набагато дужче.

— Як ти зблід! — зауважила мама, коли ще тільки лаштувалася іти з іншими дітьми до каруселі.

Мене виручили бенгалські вогні. Я сказав, що то я в їхньому мерехтінні здаюся зелений.

— Все-таки я побоююсь, як би це не шокувало дитину,— сказала мати батькові.

— Пусте,— відповів він,— у нього міцні нерви. Він одвертається тільки тоді, коли білють кролика.

Батько захистив мене, хоча й бачив, як діє на мене цей спектакль. Батько теж був збурений. Я попросив його взяти мене на плечі, аби краще бачити. Насправді я був майже непритомний, ноги мене не тримали.

Біля будинку Марешо лишилося не більш як два десятки роззяв. Поблизу звалися сурми. То почався факельний пожід.

Незабаром божевільна опинилася у сяйві сотні смолоскипів. Враження було таке, ніби спалахнув магній, щоб сфотографувати нову зірку сцени. Раптом, помахавши всім на прощання рукою, певна, що настав кінець світу або що її зараз упіймають, вона кинулася вниз, із страшним гуркотом пробила скляний навіс над входом і бабахнулася на кам'яні приступки. Досі я ще тримав себе в руках, дарма що у вухах мені дзвеніло, а серце завмирало. Але почувши людські крики: «Вона ще жива!», я звалився непритомний з батькових плечей.

Коли ж опритомнів, він повів мене на берег Марни. Ми полягали в траві й мовчки лежали там до пізнього вечора.

Коли ми рушали додому, мені здалось, ніби я бачу за хвірткою татуся Марешо якусь білу постать, схожу на привид. Це оглядав заподіяну йому школу — розбитий скляний козирок, потрощена черепиця, витоптаний газон, розчахнуті липи, залляті кров'ю сходи — вбраний у бавовняний ковпак татуся Марешо. Добре ім'я його було навіки зганьблено.

Якщо я розповів саме про цей епізод, то лише тому, що він краще за інші характеризує дивний передвоєнний період і показує, який я був романтик.

* * *

Потім ми чули канонаду. Бої точилися під Мо, а біля Ланьї, за п'ятнадцять кілометрів од нас, нібито потрапили в полон наші улани. Тітка розповідала про свою подругу, яка евакуювалася в перші дні війни, закопавши у садку стінні годинники й консервовані сардини. Я запитав у батька, як ми перевеземо нашу стару бібліотеку: мені було шкода кидати книжки напризволяще.

Нарешті, коли ми вже ось-ось мали стати біженцями, газети сповістили, що необхідність в евакуації відпала.

Мої сестри тепер щодня носили в Ж. кошки з грушами для поранених. Для них це була хай і мізерна, а все ж компенсація за провал усіх їхніх прекрасних планів. Та коли вони доходили до Ж., кошки були майже порожні.

Мене вже час було віддати до ліцею Генріха Четвертого, але батько вирішив поочекати з цим ще рік. Єдиною розвагою цієї понурої зими були для мене походи до кіоска по газету «Слово». Цей тижневик, що виходив по суботах, мені дуже подобався. Тож у суботу я завжди вставав рано.

Але настала весна, час моїх перших юнацьких витівок. Під приводом збору пожертувань я не раз, святково вбраний, прогулювався вулицями разом з якоюсь симпатичною дівчиною. Сам ніс скриньку для пожертвованих, а вона — кошика із значками. Уже під час другого обходу товарищі навчили мене користуватися цими днями вольниці, штовхаючи в обійми молодої дівчини. Відтоді я намагався зібрати вранці якомога більше грошей, опівдні ми передавали виручку представниці філантропічної організації, а тоді до самого вечора вештались узгір'ями Шенев'єю. Уперше я подружився з товаришем, із числа сестрою часто збирал пожертвви. Вперше знайшов спільну мову з хлопцем, розвиненим так само, як я, а його зовнішність і зухвалість мене навіть захоплювали. І Рене, і я зневажали ровесників — це зблизило нас іще більше. Тільки ми, на наше переконання, здатні були зрозуміти життя й тільки ми заслуговували любові жінок. Хто-хто, а ми мали право називатися чоловіками. На щастя, обставини зробили нас нерозлучними. Рене ходив уже до ліцею Генріха Четвертого, а я тільки лаштувався наступного року піти туди ж у третій клас. Оскільки грецької мови Рене вже рік не вивчав, він пішов задля мене на неабиякий подвиг: попросив батьків дозволити йому знову вивчати грецьку. Пропустивши рік, він тепер мусив надолужувати згаяне. Батьки Рене нічого не розуміли, адже торік син сам ледве вблагав їх не примушувати його до грецької мови, а тепер... Вони побачили в цьому мій добрий вплив і з усіх синових товаришів найбільше симпатизували мені.

Цього року вперше жоден день канікул не здавався мені нудним. Я переконався: свого віку не обдуриш, тож моя олімпійська погорда розтанула, наче крига влітку, тільки-но хтось звернув на мене увагу. Ми подолали власну пиху, пішовши назустріч один одному.

Рене став для мене в школі першим другом і порадником.

З ним було легко все робити, і я, не дуже охочий до самотніх прогулянок, двічі на день ходив пішки від ліцею до вокзалу на площі Бастілії, де ми сідали в поїзд.

Так минуло три роки, ми дружили тільки вдвох, і якщо дозволяли собі щось із дівчатами, то лише на четвергових зібраннях — цього дня батьки Рене, керовані найкращими намірами, запрошували на підвечірок друзів сина і подруг дочки. Гра в фанти давала нагоду зірвати поцілунок.

* * *

Теплими днями батько водив мене й моїх братів у довгі екскурсії. Ми дуже любили ходити до Ормессона, тримаючись Морбра. Ця річечка, завширшки з метр, струмувала серед луків, де росли небачені квіти — ось тільки забув їхню назву. Під ногами стелилися суцільні зарості хрінниці та м'яти, приховуючи межу води, й ступати доводилось обережно. Навесні поверхня річки була всіяна безліччю пелюсток. То відквітав глід.

Однієї квітневої неділі 1917 року ми за звичаєм поїхали поїздом до Ла-Варенни, звідки збиралися йти пішки до Ормессона. Батько казав, що в Ла-Варенні ми зустрінемося з дуже симпатичними людьми, Гранж'є. Це прізвище було мені вже знайоме, я колись натрапив на ім'я їхньої доночки Марти в каталозі художньої виставки. Іншого разу, щоправда, вже давненько, чув розмову моїх батьків про візит пана Гранж'є до нас. Він приносив течку з роботами своєї вісімнадцятилітньої дочки. Марта саме хворіла. Батько хотів зробити їй сюрприз: домогтись експозиції її акварелей на благодійницькій виставці, організованій моєю матір'ю. Якоїсь мистецької цінності акварелі не мали; відчувалося — їх малювала старанна учениця, висунувши кінчик язика, слинячи пензлі.

Родина Гранж'є чекала нас на Ла-Вареннському вокзалі. Ім обом, очевидно, було десь років під п'ятдесят. Проте пані Гранж'є здавалася старшою від чоловіка; незgrabна і маленька на зріст, вона не сподобалася мені з першого погляду.

Під час прогулянки я помітив її звичку часто супити брови. Чоло її при цьому бралося зморшками і не зразу розгладжувалось. Мені вже разом хотілось, щоб вона не вміла до пуття стулити два слова, але тут вона мене розчарувала.

Своєю добродушністю чоловік нагадував відставного унтера, якого колись

обожнювали солдати; але я подумав про їхню доньку: де ж Марта? Перспектива гуляти в товаристві Мартиних батьків мене засмутила.

— Марта приїде наступним поїздом, за чверть години,— пояснила пані Гранж'є. — Вона не встигла зібратися. З нею приїде й наш син.

Коли поїзд під'їздив до станції, Марта стояла на приступці вагона.

— Почекай до повної зупинки поїзда! — гукнула їй мати.

Така необережність зачарувала мене.

Простеньке платтячко й капелюшок виказували цілковиту байдужість дівчини до того, що подумають про неї люди. Вона тримала за руку хлопця років одинадцяти. То був її брат, бліда дитина, з білим, як в альбіносі, волоссям; по тому, як він рухався, зразу було видно: хлопець хворий.

Ми з Мартою рушили попереду. Тато йшов за нами, між подружжям Гранж'є.

Мої брати нудилися в товаристві юного Гранж'є: цьому хирлякові не дозволяли бігати.

Я схвально відгукнувся про акварелі Марти, але дівчина скромно відповіла, що це тільки учнівські роботи. Вона не надає їм ніякої ваги. Колись покаже мені краї: стилізовані квіти. Задля першого знайомства я вирішив не говорити їй, що мені такі квіти здаються смішними.

Криси капелюшка не дозволяли Марті добре мене бачити. Зате я роздивився її всю.

— А ви зовсім не схожі на вашу маму,— сказав я.

То був прихованій комплімент.

— Мені це часто говорять. Але, якщо ви будете в нас у дома, я покажу вам фотографію мами, коли вона була молодою. Я її викапаний портрет.

Ця відповідь засмутила мене, і я благав усевишнього, щоб не дав мені побачити дівчину, коли вона досягне материного віку.

Її визнання завдали мені прикрості. Я не розумів, що дівчина, на своє щастя, не може дивитись на матір моїми очима, тож сказав:

— Ви неправильно зачісуетесь. Вам більше личила б гладенька зачіска.

Я злякався власної зухвалості, в такій манері я ще до жінок не звертався. Тоді подумав про те, як зачесаний сам.

Ніби їй треба було виправдуватися, Марта відповіла:

— Ви можете спитати про це в моєї матері, й вона вам скаже, що звичайно я зачісуюся непогано. Але цього разу боялася не встигнути й на другий поїзд. А втім, я не збиралася скидати капелюшка.

«Що ж це за дівчина,— подумав я,— що дозволяє першому-ліпшому шмаркачеві робити зауваження, як їй належить зачісуватися?»

Я завів мову про літературу й з радістю дізнався, що вона любить Бодлера та Верлена. Щоправда, Бодлера сприймала не так, як я, але мене зачарувало таке сприйняття. У ньому був виклик. Батьки врешті примирилися з її уподобаннями. Марта досадувала, що вони так учинили тільки з любові до неї. Її наречений ділився з нею в листах враженнями від прочитаного, одні книжки радив їй читати, інші забороняв. Так він заборонив їй читати «Квіти зла». Прикро вражений новиною, що Марта вже обручена, я був радий довідатися, вона не послухалася якогось солдафона, здатного ревнувати до Бодлера. Приємно було чути визнання, нібито наречений не раз її шокував. Коли минув перший подив, я по здоровив себе з тим, що солдафон такий обмежений, тим паче я боявсь ось чого: якби «Квіти зла» подобалися і їйому, то їхня майбутня спальня нагадувала б альков, описаний у вірші «Смерть коханців».

Наречений заборонив їй також відвідувати художню студію. Я, дарма що ніколи туди не ходив, запропонував супроводжувати Марту до студії, мовляв, я й сам там часто буваю. Та потім, побоюючись, як би моя брехня не стала явною, я попросив Марту не говорити на цю тему з моїм батьком. Тато не знає, сказав я, що я часто пропускаю уроки фізкультури, аби ходити на заняття в Гранд-Шом'єрі. Я не хотів, щоб вона подумала, ніби приховану свої заняття в студії тому, що батьки забороняють мені дивитися на голих натурниць. Я писався, бо в нас з'явився спільний секрет і, бувши людиною несміливої вдачі, вже відчув у себе тираном.

Я пишався, що вона цікавиться більше мною, ніж природою, оскільки ми досі ще не обмінялися жодним враженням про місцевість.

Батьки іноді зверталися до неї: «Поглянь, Марто, праворуч, яке гарне це Шенев'єрське узгір'я!». Або підходив братик і питав назву тієї чи тієї квітки. Марта приділяла уваги батькам та братові не більше, ніж треба було, щоб вони не образились.

В Ормессоні ми зробили привал на луках. У простоті душевній я шкодував, що ми з Мартою так прискорили розвиток подій. «Якби наша розмова була природніша,— думалось мені,— я міг би зараз приголомшити Марту і здобути прихильність її батьків, розповівши історію цього містечка».

Від такого наміру я утримався. Я вважав: для цього є важливі причини й після всього того, що між нами сталося, розмова, безпосередньо не зв'язана з нашими спільними інтересами, тільки розвіє ці чари. Я був переконаний — між нами сталося щось дуже важливе. Зрештою, так воно й було, але тільки пізніше я дізnavся, що Марта сприйняла нашу розмову так само, як і я. Тоді ж я зовсім не усвідомлював, що сказав їй якісь особливі слова. Мені здавалося, я освідчуваюся у коханні нездогадливій дівчині. Я геть забув, що подружжя Гранж'є могли чути кожне слово. А втім, чи міг я при них сказати їй усе, що хотів?

«Марта не заперечує,— твердив я собі. — Це тільки наші батьки заважають мені нахилитися й поцілувати її в шию».

Але в глибині душі я радів, сам собі думаючи: «Як добре, що ми з нею не самі! Бо тоді я теж не зважився б поцілувати її, і мені б не було ніякого віправдання».

Так ошукує себе несмілива людина.

Назад ми поверталися з вокзалу в Сюсі. До приходу поїзда залишалось добрих півгодини, і ми пересиділи цей час на терасі кафе. Мені довелось вислуховувати компліменти пані Гранж'є. Вони ображали мене. Нагадували Марті, що я тільки ліцеїст, який через рік складатиме іспит на ступінь бакалавра. Марті захотілося гренадину, мені теж, хоча ще кілька годин тому я посоромився б пити той гренадин. Батько не розумів, що зі мною сталося. Він завжди замовляв для мене аперитив. Я боявся, як би він не почав жартувати, що я став зразковим хлопчиком. Батько все-таки не втримався од такого жарту, але Марта не здогадалася, що я п'ю гренадин, аби зробити їй присміність.

Коли ми прощалися з Гранж'є, я пообіцяв Марті в четвер наступного тижня принести підшивку газети «Слово», а також роман «Сезон у пеклі».

Вона засміялася:

— Ще одна назва, яка не припала б до смаку моєму нареченому!

— Марто! — нахмурилась пані Гранж'є. Вияв самостійності з боку доночки завжди її дратував.

Батько та мої брати нудилися. Ну й нехай! Щастя егоїстичне.

* * *

Наступного дня в ліцеї я не відчув потреби розповісти Рене про вчораши події, хоч досі нічого від нього не приховував. Не мав бажання зносити його криниці з приводу того, що я не спромігся нишком поцілувати Марту. Віднині Рене перестав бути для мене тим єдиним і незамінним другом, яким був досі. Це мене самого дивувало.

Кохання до Марти витіснило з моєї душі і його, і моїх батьків, братів та сестер.

Я дав собі слово не бачити Марту раніше, ніж ми домовились. Однак у вівторок, несилій далі витримати, я вирішив однести Марті книжку та газети, знайшовши переконливе віправдання своєї слабості. «Така нетерплячка стане для Марти доказом моого кохання,— сказав я собі. — А якщо це на неї не вплине, я все одно зумію привернути до себе її увагу».

За чверть години я вже стрімголов нісся до їхнього дому. Та прибігши під хвіртку, вмиваючись потом, я раптом завагався: бува, Гранж'є саме обідають... Я стовбичив на вулиці добрих десять хвилин. Сподівався, що за цей час бодай

серцебиття в мене втишиться, а воно, навпаки, ще дужче посилилось. Я збирався вже повернути голоблі назад, але помітив у сусідському вікні жінку, яка намагалася забагнути, хто я й чого тут тиняюся. Це додало мені рішучості. Я подзвонив, і мене впустили. У служниці я запитав, чи вдома господина. Майже відразу в кімнатці, до якої мене запросили, з'явилася пані Гранж'є. Я боявся, коли б вона не подумала, що я запитав про неї лише для годиться, а насправді хотів побачити її доньку. Пochервонівшi, я попросив пані Гранж'є вибачити мені за появу в таку невідповідну пору, так наче була перша година ночі: мовляв, оскільки в четвер я не зможу прийти, то принес книжку й газети її дочці сьогодні.

— Ну й чудово,— відповіла пані Гранж'є. — Бо Марта все одно не змогла б вас прийняти. Її наречений дістав відпустку на два тижні раніше, ніж сподівався, і приїхав учора. Сьогодні Марта обідатиме в своїх майбутніх свекора та свекрухи.

Отож, я попрощався й певен, що більше ніколи не побачу Марту, постарається забути її. Але марно.

За місяць по тому, виходячи вранці з вагона на площі Бастілії, я побачив Марту. Виявилося, вона їхала цим самим поїздом: вирішила скупитися до весілля. Я попросив її провести мене до ліцею Генріха Четвертого.

— О! — вигукнула вона. — Наступного року географію у вас викладатиме мій свекор.

Вражений її нагадуванням про школянство, ніби для мого віку не знайшлося іншої теми для розмови, я буркнув: мовляв, це буде вельми пікантно.

Марта нахмурилась і вмить стала схожа на свою матір.

Ми вже підходили до ліцею, та я, не бажаючи розлучатися з дівчиною після таких слів, які могли її образити, вирішив пропустити перший урок малювання. На мою радість, Марта не стала грاثи роль наставниці, скоріше схильна була дякувати за таку жертву з мого боку, хоча насправді я нічим не жертвував. Я сам був їй удячний за те, що вона не потягла мене за собою по магазинах.

Ми подалися до Люксембурзького саду. Куранти на Сенаті вибили дев'яту. Йти до ліцею я взагалі передумав. Дивом при мені грошей було більше, ніж у звичайного ліцеїста, оскільки напередодні на філателістському базарі за Ляльковим театром біля Єлісейських Полів я продав найцінніші марки своєї колекції.

Марта сказала, що повинна снідати в свекрів, та я вирішив одговорити її. Вибило пів на десяту. Марта сполошилася, вона не звикла, щоб хтось через неї запізнювався. Але я й далі спокійно сидів, і вона не зважилася нагадати мені, що я повинен у цей час сидіти за партою ліцею Генріха Четвертого.

Ми завмерли на залізній лаві. Певно, таким і повинно бути щастя. З басейну фонтана вискочив пес і обтрусився. Марта підвела руки, обличчя в неї було, ніби після дрімоти. Вона розвела вбік руки, наче потягалася. Мені це здалось лихим знаком.

— Ці лави надто тверді,— сказала Марта, немов пояснюючи свій учинок.

На ній було шовкове платтячко, від сидіння воно пом'ялося. Я мимоволі уявив собі візерунок, відтиснутий на шкірі тканиною.

— Раз ви прогуляли уроки, то підете зі мною за покупками,— сказала Марта, вперше натякаючи на те, що прогул я зробив через неї.

Ми обходили галантерейні відділи, і я відраджував їй купувати те, що подобалося їй, але не подобалося мені. Наприклад, білизну ненависного рожевого кольору.

Після першої перемоги належало ще й переконати Марту не йти до свекрів. Звичайно, брехати їм, аби лише побути зі мною, вона не стане, тож я всіляко намагався затримати її якомога довше. І вишукав усілякі приводи для цього. Марта давно мріяла побувати в Американському барі. Попросити свого нареченого повести її туди не наважувалася, бо він сам не ходив по барах. Отже, це привід. Я запропонував Марті піти до того бару. Вона відмовилась, але з таким жалем, що це знову додало мені надій. Та за півгодини, не переконавши її й змірившись, я повіз Марту на таксі до свекрів. Почував себе засудженим на страту, який до останньої хвилини не втрачає надії на помилування. Ми вже під'їжджали, а нічого не відбувалося. І раптом біля пошти Марта постукала в скляну перегородку й зупинила машину.

— Почекайте хвилинку,— сказала вона мені. — Я подзвоню свекруся, що заїхала далеко й не встигаю до сніданку.

Після кількох хвилин нестерпного чекання я побачив квітникарку, виліз і купив букет троянд, сам добираючи квітку по квітці. Я думав не так про вдячність Марти, як про те, що їй доведеться брехати батькам і з приводу троянд. Наш давній намір відвідувати студію малювання, оця брехня по телефону, яку їй доведеться повторити ввечері батькам, а тоді ще й брехня про квіти — все це було для мене солодшим від поцілунку. Я цілував багатьох дівчат, але не відчував од того насолоди, не знаючи, що без кохання так воно й повинно бути. Не мріяв я цілувати й Марту. Найдужче мене втішала наша змова.

Після своєї першої брехні Марта вийшла з пошти радісна. Я сказав таксистові везти нас на вулицю Дону.

Біла курточка бармена, його вправні маніпуляції із срібним міксером, химерні й поетичні назви коктейлів викликали в Марти захват, мов у школлярки. Вона раз у раз нюхала червоні троянди, обіцяла намалювати їх аквареллю і подарувати мені малюнок на згадку про цей день. Я попросив Марту показати мені фотокартку того нареченого. Хлопець був нівроку. Відчуваючи, як прислухається Марта до моїх думок, я зайшов у лицемірстві до того, що назвав його гарним, але з мого тону вона мусила збагнути: це з членності. Моя похвала мала заронити в душу Марти неспокій, а вже тоді й прихилити до мене.

Проте після обіду довелося згадати про мету Мартиной поїздки. Наречений, повністю поклавшись на її смаки, доручив Марті вмеблювати їхню майбутню оселю. Але мати хотіла будь-що супроводжувати доньку. Зрештою, пообіцявшись не робити ніяких дурниць, Марта поїхала до Парижа сама.

Отже, цього дня вона мала вибрати меблі для спальні. Хоч я вирішив сприймати кожне Мартине слово спокійно, без зайнів емоцій, мені нелегко було ходити з нею статечно, коли серце так і тьюхкало.

Це супроводжування здавалося мені іронією долі. Купувати спальню для неї і для того! Але мені сяйнула думка: вибирати спальню для Марти й для себе!

Я забув про того нареченого так швидко, що якби хтось мені нагадав, ніби в цій спальні з нею спатиме інший, я був би щиро здивований.

Наречений любив меблі в стилі Людовіка П'ятнадцятого.

Несмак Марти виявився в іншому: їй подобався японський стиль. Мені довелося воювати на два фронти. Треба було діяти на випередження. Швидко вгадавши, що зацікавило Марту, я вказував на щось геть протилежне, хай воно навіть мені не подобалося. Таким чином, відмовляючись потім од цієї речі на користь іншої, я вдавав, ніби поступаюся Мартиним примхам.

— Він хотів спальню в рожевих тонах,— тихо сказала вона.

Не наважуючись признаватися мені у власних смаках, вона приписувала їх нареченному. А я передчував, що за кілька днів ми сміялимося з усього того разом з нею.

Однак Мартина поступливість була для мене не дуже зрозуміла. «Якщо вона мене не кохає,— думав я,— з якої речі мусить поступатися, жертвувати уподобаннями своїми й того типу?» Найпростіше було припустити, що Марта кохає мене, та я в це не вірив.

— Давайте лишимо їому хоча б рожеві шпалери,— сказала Марта.

«Давай лишимо їому!» Задля самих цих слів я ладен був поступитися. Однак «лишити їому рожеві шпалери» означало перекреслити всі дотеперішні здобутки. Я пояснив Марті, що рожеві стіни надто б контрастували з кольорами меблів, «вибраних нами», і, запобігаючи нових ускладнень, порадив просто побілити стіни спальні.

Цим я її остаточно добив. За цей день Марти стільки від мене дісталося, що цю пораду вона прийняла вже без ремства. Сказала тільки:

— Мабуть, ваша правда.

Наприкінці цього дуже морочливого дня я поздоровив себе з перемогою. Добираючи річ за річчю, я потроху перетворив цей шлюб з любові, хай і короткочасної, на шлюб із розрахунком...

Прощаючись того вечора, Марта, замість того, щоб відшти такого порадника, як я, попросила й наступними днями допомогти їй у покупках. Я згодивсь, але за умови, що вона нічого не говоритиме про це своєму нареченному, бо єдине,

що могло його примирити з уже замовленими речами, якщо він кочав Марту,— це думка, що вона добирала іх сама, і якщо вони подобаються їй, то мають подобатись обом.

У дома батько подивився на мене так, що мені тьохнуло: невже він знає про мій прогул? Навряд чи він міг так швидко довідатися.

«Що ж! Зрештою Жак звикне до цієї спальні»,— такий висновок зробила сьогодні Марта. Лягаючи спати, я казав собі: коли вона ввечері розмірковує про шлюб, то тепер він уявляється їй інакшим. Хоч би чим закінчилася ця ідилія, я вважав, що наперед помстився тому Жакові: ото буде шлюбна ніч у спальні з голими стінами, в «моїй» спальні!

Наступного ранку я підстеріг листоношу надворі, щоб перехопити повідомлення про мою відсутність у ліцеї. Сховавши його до кишені, я повкидав інші листи у скриньку на воротах. Спосіб надто простий, щоб ним можна було часто користуватися.

Я думав так: раз мене тягне пропускати уроки, значить я закохався в Марту. Я помилявсь. Марта була для мене лише приводом до прогулів. Та й справді: навтішавшись байдикуванням у товаристві Марти, я запрагнув побайдикувати самотою, а згодом почав шукати собі нових товаришів. Байдикування скоро стало для мене наркотиком.

Навчальний рік завершувавсь, і я з жажом думав про те, що за моє ледарство мене так і не буде покарано, тоді як я дуже хотів, щоб мене вигнали з ліцею і я міг піти, грюкнувши дверима.

Коли живеш якимись думками, палко чогось прагнеш, то перестаєш помічати, яке жорстоке це твоє прагнення. Хоча засмучувати батька не хотілось, я добивався того, що вразило б його особливо дошкульно. Школа досі була для мене тюрмою. Та спочатку Марта, а потім оте байдикування перетворили її на пекло. Я зрозумів: моя приязнь до Рене охолола тому, що він був утіленням школи. Сама думка про те, що наступного року знов доведеться терпіти глупоту своїх однокласників, завдавала мені майже фізичних мук.

На горе Рене, я досить швидко втяг його на нечесний шлях. Він не вмів викручуватись, як я, і його виключили з ліцею Генріха Четвертого. Коли Рене сказав мені про це, я був певен, що мене також виключено. Мусив якось повідомити батька, це пом'якшило б удар, а не чекати листа від інспектора. Той лист був би надто важливий, і я б не зважився перехопити його біля нашої скриньки.

Рене сказав мені про це в середу. По четвергах у нас не було уроків, батько зранку поїхав до Парижа, і я сказав про виключення матері. Сама думка про те, що їй доведеться готуватися до розмови з батьком, налякала її більше, ніж сама новина. Невдовзі я пішов на Марну. Марта теж обіцяла прийти, але не прийшла. Так було навіть краще. Побачення мене напевно знервувало б, і я міг би зайти в сварку з батьком, а день, проведений беззмістово, мусив збити з мене непотрібну пиху.

Я прийшов додому трохи пізніше, ніж звичайно вертався батько. Отже, він уже все знав. Я товкся в палісаднику й чекав на виклик. Сестри гралися в мовчанку: вони щось пронюхали. Та ось один з братів, затинаючись від хвилювання, звелів мені йти до батька в спальню.

Розмова на підвищених тонах, погрози дали б мені право огризатись. Але все виявилося значно гіршим: батько мовчав. Це тривало довго, нарешті він без гніву, навіть лагідно запитав:

— То що ж ти тепер збираєшся робити?

Сльози, що не могли пролитись очима, вдарили мені в голову. Батькова лагідність мене зовсім обезбройла.

— Як звелиш, так і буде,— відповів я.

— Е ні, давай уже чесно. Я ніколи не обмежував твою волю. Користуйся нею й надалі. Сподіваюся, ти не змусиш пошкодувати про це.

У ранній юності ми, хлопці, зовсім по-жіночому схильні вірити в спокутну силу сліз. Але батько не вимагав од мене навіть цього. Перед лицем його велико-душності мені стало соромно за теперішнє й за майбутнє. Адже я відчував: хоч би що я сказав — лише збрехав би. «Треба заспокоїти його побрехенькою при наймні на перших порах,— міркував я. — Але чи не завдасть йому моя брехня нового удару?»

Ні, я знов ніби намагавсь ошукати себе. Все, чого я прагнув, це знайти якесь таке заняття, необтяжливе, мов прогулянка, що дозволяло б спілкуватися з Мартою. Я збрехав батькові, що mrю займатися живописом, але досі не зважувався признатись у своїй справжній мрії. Батько і цього разу не заперечив, хоча й поставив умову: вчити самостійно вдома все, що мав би проходити наступного року в ліцеї.

Коли зв'язки ще не досить міцні, кожанцям досить пропустити одне побачення, щоб розійтися. Саме через те, що я був повний Мартою, я думав про неї дедалі менше. Так ото не помічають шпалер на стінах власної кімнати.

Це може здатися неймовірним, але я справді захопився живописом. Виходить, не так-то й брехав тоді батькові.

Коли щось мене змушувало згадати про Марту, то я думав про неї без надмірного запалу, швидше з жалем, як часом думають про те, що могло б бути, але не відбулося... «Ex,— думав я,— це було б надто прекрасно. Не можна водночас і вибирати ліжко, й спати в ньому».

* * *

Одне дивувало моого батька: від інспектора досі не було листа. Вперше в житті він подумав, що листа перехопив я, аби потім, сподіваючись перемінити його гнів на ласку, повинитися першому. Насправді такого листа взагалі не було. Я подумав був, що мене виключили разом з Рене, але нічого подібного не сталося. Можна уявити, як чухав потилицю мій батько, отримавши від директора листа на початку канікул. Директор запитував, чи я здоровий і чи збираюся відвідувати наступного року ліцей.

* * *

Я несподівано й для самого себе втішив батька, і це заповнило в моїй душі порожнечу, що виникла була на місці померлого кохання. Хоча тільки задля нього варто було жити.

З таким настроєм десь наприкінці листопада, за місяць після її весілля, я виловив з нашої поштової скриньки листа від Марти. Лист починається такими рядками: «Чому ви мовчите? Прийшли б до мене в гості. Хіба ви забули, що меблі мені вибирали саме ви?...»

Тепер Марта мешкала в Ж. Їхня вуличка виходила на берег Марни. Там тулилося не більше дюжини вілл. Мартини вілла мене здивувала. Марта і її чоловік наймали тільки другий поверх будинку, на першому мешкали господарі та ще якесь літнє подружжя.

Я завітав до них уже поночі. Ознаки життя подавало єдине вікно, та й там було видно не людей, а вогонь: нерівне, мов хвилі, полум'я — чи не пожежа? Залізна хвіртка була розчинена. Таке недбалство мене здивувало. Я марно шукав дзвінка, зрештою, піднявши трьома східцями на ганок, вирішив постукати в те вікно, за яким чулися голоси. Відчинила мені стара жінка. Я запитав, де мешкає пані Лакомб. Це було теперішнє прізвище Марти.

— Нагорі,— відповіла стара.

Я піднімався навпомацки, спотикаючись і балансуючи, ще й побоюювався втрапити в якусь халепу. Постукав. Двері відчинила Марта. Я мало не кинувся її на шию, як роблять часом малознайомі люди, щойно переживши смертельну небезпеку. Такого вчинку Марта не зрозуміла б. Я, мабуть, здався їй дивним, оскільки першим питанням моїм було:

— Що тут у вас горить?

— А я, чекаючи на вас, розпалила оливковими дровами камін і читала при свіtlі полум'я.

Кімнатка, що правила за вітальню, була вмебльована вбого, а обшивка стін і товсті килими, пухнасті, мов хутро, робили її тісною, як скринька. Ввійшовши, я відчувв радість і смуток. Певно, щось подібне відчуває драматург, котрий при перегляді вистави за власною п'есою з запізненням відкриває для себе невдалі місця.

Марта сіла перед каміном і поворушила жар, намагаючись не збити попіл.

— А може, ви не любите запаху оливкового дерева? Мої свекри привезли ці дрова зі свого маєтку на півдні.

Марта ніби виправдовувалася за появу без моєї участі деталі в кімнаті, яка була витвором моїх рук. Може, ця деталь зіпсувала всю картину, которую вона не зуміла оцінити?

Навпаки. Вогонь мене заворожував, так само я був зачарований тим, що Марта, як і я, коли припікало з одного боку, оберталася до каміна іншим. Ще ніколи її спокійне серйозне личко не здавалося мені таким гарним, як у цьому природному світлі. Світло зберігало всю свою силу, не розсіюючись по кімнаті, й варто було тобі на крок одступити від нього, як ти потрапляв у темряву й натикаєшся на меблі.

Марта не вміла тішитися самозабутньо, лишалася серйозною навіть у радощах.

Вона здалась мені настільки іншою, що я поступово забувся біля неї. Саме тепер, коли я був певен, що розлюбив Марту, я закохувався в неї по-справжньому. Почував себе неспроможним на розрахунки, на все те, що досі видавалося мені в коханні та ще й зараз видається обов'язковим. Мені раптом стало гарно. Ця несподівана зміна будь-кому відкрила б очі, а от я нічого не усвідомлював. Навпаки, думав, що це вже мое кохання переростає в звичайну ширу дружбу.

Але одна подія допомогла мені збегнути справжню природу моїх почуттів. Кілька місяців тому мое ефемерне кохання не перешкоджало дивитись на Марту тверезими очима й називати нікчемними більшість речей, що здавалися її гарними, а говорене нею вважати дитячим белькотанням. Тепер же, коли я думав про щось інакше, ніж вона, то визнавав свою неправоту. Кілька місяців тому мене ошукала брутальність моїх бажань, а нині вводило в оману значно глибше почуття. Мені вже не ставало духу діяти так, як я був зібрався. Я почав поважати Марту, а це означало, що закохуюсь.

Я приходив щовечора. Мені навіть на гадку не спадало заглянути до їхньої спальні, а спитати, чи сподобалися наші меблі Жакові — й поготів. Я прагнув тільки одного: щоб їхні заручини тривали вічно, щоб ми отак лежали біля каміна, ледь доторкаючись одне до одного. Я навіть боявся зайвий раз поворухнутися, щоб необережним рухом не злякати нашого щастя.

Але Марта, втішаючись побаченнями так само, як і я, думала, ніби я нічого подібного не відчуваю. Мое лініве блаженство здавалося її байдужістю. Не вірячи в мою любов, Марта гадала, що мені скоро стане нудно в цій сонній віталенці, якщо вона не спробує чимось прив'язати мене.

Ми ввесь час мовчали. Для мене це було найвищим виявом щастя.

Я був такий певний спільноті наших думок, що всілякі розмови здавалися мені безглуздими, наче говорити вголос із самим собою. А от її ця мовчанка пригнічувала. Мабуть, належало вдатися до таких простих засобів спілкування, як слово та рух, коли вже не існувало чогось витонченішого.

Бачачи, як я день у день більше поринаю в блаженну німоту, Марта вважала, ніби я нуджуся. Вона ладна була зробити все, щоб мене розважити.

Марта любила дрімати біля вогню з розпущенім волоссям. Вірніше, вона тільки вдавала, начебто дрімає. Це потрібно було їй для того, щоб обняти мене за шию, а потім, розплюшивши вогкі очі, сказати, ніби їй снилося щось дуже сумне. Проте сновидінь своїх ніколи не передавала. Користаючись із тієї вдаваної дрімоти, я вдихав запах Мартиного волосся, ший, розпащлих щік, легенько доторкаючись до них, так легенько, щоб не будити. Ці пестощі аж ніяк не мідяки кохання, як багато хто думає, а, навпаки, золото високої проби. Мені здавалося, що, завдяки нашій дружбі, я маю на них право. Проте поступово мене починала гризти думка, що право на жінку дає нам тільки кохання. Без кохання я ще можу обйтися, міркував я, а от без права на Марту — ніколи. І, щоб здобути це право, я вирішив покохати її, хай навіть проти своєї волі. Я бажав Марту і сам не розумів свого бажання.

Одного разу вона куняла, поклавши голову мені на руку, і я нахилився над нею, щоб побачити її освітлене полум'ям обличчя. Це була гра з вогнем. Іншого

разу я нахилився ще дужче, наші обличчя ледь не торкнулися, й тут зі мною сталося те, що з голкою, коли вона на міліметр порушує заборонену межу й стає здобиччю магніту. Чия це провина: магніту чи голки? Саме таким чином я відчув, що наші губи злилися. Очі її були заплющені, але не так, як у сплячої людини. Я злякався власного зухвальства, хоча насправді це Марта, тільки-но я нахилився, притягна мое обличчя. Її руки обплели мені шию; навіть потопаючий не вчепився б сильніше. І я так і не второпав, чого вона хоче: щоб я її рятував чи щоб теж тонув з нею за компанію.

Тут вона підвелася, поклала мою голову собі на коліна і, граючись моїм волоссям, тихо сказала:

— Тобі треба йти. І постараїся більше не приходити.

Я не зважувався її тикати. Коли був змушений порушити мовчанку, то довго добирал слова, щоб не звертатися до неї прямо. Бо якщо я не зважувався її тикати, то викати просто не міг. Мене душили слізози. Щоразу, коли слізина крапала на її руку, я чекав, що Марта ось-ось зойкне. Чари розвіялися з моєї вини, казав я собі, тільки шаленець міг зірвати поцілунок. Мені було зовсім невтамки, що вона сама мене поцілуvala. «Тобі треба йти. І постараїся більше не приходити». Я плакав з горя. Так пійманого вовка лютъ на самого себе терзає не менше, ніж капкан.

Якби до мене вернувся дар мови, я виляяв би Марту. Моя мовчанка занепокоїла її, Марта вважала, ніби я скорився. «І так уже пізній час,— міркував я за неї, хай несправедливо, зате проникливо. — Зрештою, нам однаково боляче». Сидячи біля вогню, я тримтів, зуби у мене цокотіли. До правдивого болю, завдяки якому я перестав бути дитиною, домішувалися й почуття ще цілком дитинні. Я нагадував глядача, який лишився сидіти на місці, розчарований фіналом вистави.

— Не піду та й годі,— заявив я. — Ви посміялися з мене. Не хочу вас більше бачити.

Я не хотів не тільки повернатися додому, але й бачити Марту. Ладен був скорше вигнати її саму з її власного дому!

Але вона скліпуючи сказала:

— Яка ти ще дитина! Не розумієш, коли я тебе проганяю, то це тому, що я кохаю тебе.

Я різко відповів, що добре знаю про її обов'язки й про те, що її чоловік — на фронті.

Вона похитала головою.

— До тебе я була щаслива, я вірила, що кохаю нареченого. Прощаю йому навіть брак взаєморозуміння між нами. Це ти мені показав, що я не кохала його. Мій обов'язок ти розумієш хибно. Мій обов'язок не в тому, щоб не брехати чоловікові, а щоб не брехати тобі. Іди і не думай, що я лиха. Ти швидко мене забудеш. Я не хочу занапащати твого життя. Я плачу, бо я застара для тебе.

Ці слова кохання звучали по-дитячому велично. Я не знаю, що судилося мені на моєму віку, та певен: уже ніколи не спізнаю чарівної втіхи — бачити, як дев'ятнадцятилітня дівчина оплакує свою старість.

Мене розчарував смак першого поцілунку, як розчаровує скуштований уперше плід. Найбільше втіхи приносить не новина, а звичка. За кілька хвилин я не тільки звик до Мартиних вуст, але вже не міг без них обйтися. Саме тоді вона заявила про своє рішення поставити на цьому крапку.

Того вечора Марта провела мене до самого дому. Мліючи від насолоди, я забився під її пелерину і обняв за стан. Про вічну розлуку вона вже не говорила. Навпаки, сама думка, що незабаром доведеться прощатися, засмучувала її. Довелося давати їй тисячу безглуздих клятв.

Коли ми підійшли до нашого дому, я не схотів пускати Марту назад саму й провів до її оселі. Ця дитинність, певно, могла тривати без кінця, бо їй захотілося провести мене вдруге. Я погодивсь, але за умови, що тільки до півдороги.

На вечерю я спізнився на цілих півгодини. Таке трапилося зі мною вперше. Я послався на спізнення поїзда. Батько вдав, ніби вірить.

Я наче визволився від земного тяжіння. Ходив вулицями так легко, як ходять у снах.

В дитинстві я майже ніколи не одержував того, про що мріяв. З другого боку, коли мені щось дарували, всю радість псуvalа необхідність дякувати. Уявляю, як би тішилася дитина, аби іграшка потрапляла до неї сама. Я був п'яний пристрастю. Марта належала мені, вона це мені сказала. Я міг торкатися її обличчя, ціluвати очі, руки, вдягати, мучити, як мені заманеться. Нетямлячись з жаги, я кусав її в тих місцях, де шкіра лишається неприкритою,— хай мати думає, що донька має коханця. Я ладен був витатувати на ній свої ініціали.

— Кусай мене, кусай, хай усі бачать ці знаки! — казала Марта.

Мені страшенно хотілося ціluвати її в губи, й інших насолод я вже й не прагнув.

* * *

Ми разом читали при свіtlі каміна. Марта часто кидала у вогонь листи, одержувані щодня з фронту від чоловіка. Їхній стурбований тон свіdчив, що Марта віdpисувала дедалі стриманіше й рідше. Дивитися, як горять листи, було неприємно. Полум'я на мить спалахувало ясніше, і я боявся, що мені стане видно більше, ніж треба.

Марта довго допитувалася, чи я покохав її з першої зустрічі, а допитавшись, дорікнула мені: чому я не призвавсь у цьому перед її одруженням? Вона б не вийшла заміж, твердила Марта. Бо якщо відразу після заручин вона мала до Жака якісь почуття, то згодом, коли одруження відкладали через війну, почуття поступово вичахли. Одруживалася вона з Жаком уже без кохання. Марта сподівалася, що двотижнева відпустка Жака воскресить згаслі почуття.

Але Жак виявився незграбою. Закоханий завжди дратує незакоханого. А Жак закохувався дедалі безнадійніше. В листах відчуvalося страждання, але Марту Жак надто шанував, щоб запідозрити її в невірності. Отож, він в усьому звинувачував самого себе, а Марту лише благав написати, чим він перед нею завинив. «Я проти тебе надто товстошкірій, відчуваю, що кожне мое слово тебе дратує». Марта обмежилася віdpовіддю, що він помиляється, що їй нема чого йому закинути.

Був початок березня. Весна того року прийшла рано. В ті дні, коли я їхав до Парижа, Марта, в пенюарі, вдягнутому на голе тіло, чекала моого повернення із школи живопису. Чекала, лежачи перед каміном, у якому палали оливкові дрова, привезені свекром: вона сама просила чоловікового батька поповнювати запаси дров.

Якась нерішучість, що охоплює людину перед кожним новим кроком, сковувала мене. Я думав про Дафніса й Хлою. Хлоя мала б навчити Дафніса, але я не зважувався її просити про це. Адже для мене Марта була незайманиця, віddана заміж за чужу людину. Перші два тижні шлюбу вона тільки виконувала бридкі їй подружні обов'язки.

Вдома, вже лігши спати, я кликав Марту, лаяв себе: який же з мене чоловік, коли не можу домогтись її кохання! Щодня, йдучи до неї, я нахвалявся: сьогодні неодмінно!

У березні 1918 року, в день моого щістнадцятиріччя, Марта, благаючи не ображатись, подарувала мені пенюар, подібний до свого, і щоб я носив його в неї. Я на радощах мало не склав каламбур: це моя тога претекста¹! А тоді подумав: ось що, виявляється, досі робило мене нерішучим — страх здатися смішним через те, що я вдягнений, а вона — ні. Я хотів уже був надіти пенюар, та раптом засоромився, зрозумівши, що цей подарунок — докір за нерішучість.

¹ Тога претекста (лат.) — оторочена пурпуром тога, яку носили деякі жерці, сенатори й підлітки.

* * *

Марта вже давно дала мені ключ від своєї квартири, щоб мені не довелося чекати в садку, якби випадково не застав її вдома. Та цього ключа я міг використати й не в таких безневинних цілях.

Була субота. Прощаючись із Мартою, я пообіцяв прийти завтра в обід, однаке сам собі вирішив вернутися до неї того ж вечора.

Я попередив своїх, що збираюся завтра з Рене до Сенарського лісу. Для цього мені треба встати о п'ятій ранку. Оскільки в таку рану усі спатимуть, перевірити, коли я піду і чи взагалі очуватиму вдома, ніхто не зможе.

Мати відразу взялась готувати мені харчі на дорогу. Я зажурився. Де й ділалася вся романтика моого наміру! Я розраховував несподіваною появою налякати Марту, а коли вона побачить мене з кошиком, як того принца з казки, то лише розрегочеться. Даремно я запевняв матір, що про їжу обіцяв подбати Рене, вона й слухати не хотіла. Дальше мое умовляння тільки викликало б підозри.

Те, що уявляється нещастям для одних, для інших було б щастям. Поки мати готувала кошика, здатного спалюжити мою першу любовну ніч, очі в моїх братів пожадливо блищали. Мені майнуло віддати кошик нишком їм, але ж воно, все з'ївиши, аби дозолити братикові, можуть розповісти про все матері.

Оскільки утаювати кошик було нерозумно, нічого іншого не лишалося, як змиритись із долею.

Я вирішив був утекти не раніше, як опівночі, аби бути певним, що батьки вже сплять. Тим часом же намагався читати. Проте почувши десять ударів годинника мерії й переконавши себе в тому, що батьки загалом рано вкладаються, я не втерпів. Батьки спали на другому поверсі, а я — на першому. Я не став узуватися, щоб якнайтихіше перебратись через мур. Тримаючи в одній руці черевики, а в другій кошик з таким тендітним вантажем, як пляшки, я обережно відчинив зовнішні двері. Йшов дощ. То й краще, дощ заглушить кроки. У вікні спальні батьків горіло світло, і я мало не відступив, але вертати не хотілося. Стукоту черевиків тепер можна було не боятися, і, щоб не мочити ніг, я взувся. Тепер треба було перелізти через мур так, щоб не дзеленькнув дзвіночок біля хвіртки. Я підійшов до муру, під яким ще звечора поставив старого стільця, аби полегшити собі втечу. Мур був під черепицею. Від дощу вона стала слизька. Коли я вчепився за гребінь, одна черепичина впала. Гуркіт здався мені спереляку вдвічі дужчим. Я вибрався на мур, треба було стрибати. Кошика я тримав у зубах, приземлився просто в калюжу. Цілу хвилину я стояв, звівши очі до вікна батьків: почули чи не почули? Ніхто не визирнув!

До Мартиного дому я йшов понад Марною. Сподівався сковати кошик у кущах, а завтра забрати. Але я забув про війну. Кущі росли тільки біля мосту, а там стояв вартовий... Я довго збирався з духом, нерішучий, мов диверсант, що лаштується підкласти вибухівку. Зрештою таки сковав свого кошика.

Мартина хвіртка була замкнена. Я взяв ключ — він завжди лежав у поштовій скриньці, навшпиньки перетнув палісадничок і піднявся на ганок, потім роззувся.

Марта була така нервова! Вона могла зомліти, раптом побачивши мене. Руки тремтіли, я не попадав ключем у шпарку. Нарешті тихо, щоб нікого не будити, покрутів ключ. У темному передпокої наткнувся на стояк для парасольок. Я не вміав світла, боявся наробити ще більшого шуму. Йшов навпомацки аж до спальні. Та тут зупинився — мене знов охопило бажання тікати. Що як Марта не подарує мені такого зухвалства? Що як раптом з'ясується, що вона мене зраджує, і я застану її з іншим?

Я відчинив двері, пошепки покликав:

— Марто!

І почув у відповідь:

— Замість того, щоб лякати мене так, ти міг би прийти завтра вранці. Ти що, дістав відпустку на тиждень раніше?

Вона подумала, що це — Жак!

Отож я несамохіть побачив, як би вона зустріла чоловіка; водночас довідався: вона дещо приховувала від мене. Жак мав приїхати за тиждень!

Я ввімкнув світло. Марта лежала лицем до стіни. Найпростіше в цій ситуації було б озватись, але я змовчав. Я поцілував її в шию.

— Ти ввесь мокрий. Витрись!

Тут вона обернулася й скрикнула. Навіть не з'ясовуючи причини моєї нічної появи, вона заволала:

— Ти ж застудишся, коханий! Роздягайся мерщій.

І підхопилася, щоб розворушити вогонь у каміні. Вернувшись і бачачи, що я стою нерухомо, запитала:

— Тобі допомогти?

Нічого я так не боявся, як отого роздягання, що уявлялося мені смішним, і я благословляв дощ, завдяки якому цей акт набув подоби материнської турботи. Марта виходила, верталася, бігала на кухню подивитись, чи нагрілася вода для грому. Нарешті я роздягся зовсім і ліг, прикрившись до пояса пуховиком. Так можна застудитися, забурчала вона, треба розтерти тебе одеколоном.

Розтерши, Марта відкрила шафу і кинула мені піжаму. «Вона твого розміру». Піжама Жака! Я подумав, що цей солдат цілком міг тут з'явитися, раз Марта переплутала мене з ним.

Я лежав у ліжку. Марта лягла поряд. Я попросив загасити світло. Навіть у її обіймах я ще чогось боявся. Пітьма додала б мені духу.

— Hi,— лагідно заперечила Марта. — Я хочу бачити, як ти засинаєш.

Її слова, сповнені чарівної ніжності, збентежили мене. Ця зворушливо добра жіночка й не здогадувалася про мою хворобливу несміливість, припускаючи, ніби я зможу заснути, лежачи біля неї. Я вже чотири місяці намагався довести її щирість моїх почуттів, але й досі не дав їй того доказу, яким чоловіки так люблять вихвалятись і який дуже часто заміняє їм саму любов. Я встав і все ж погасив світло.

Мене знов огорнув той самий неспокій. Але як і стояння перед дверима, це стояння перед утаємницями у любов, не могло тривати надто довго. Зрештою я уявляв собі таке раювання, більшого за яке вже годі й уявити. Тепер я найдужче боявся одного: як би, подібно її чоловікові, не залишити Марті лихого спогаду про ці перші хвилини.

Отож, Марта насолоджуvalася більше, ніж я. Але та хвилина, коли наші обійми послабилися, блиск її прекрасних очей був мені винагородою.

Обличчя її геть змінилось. Воно світилося, мов німб навколо голів святих на іконах, аж було дивно, що я не можу відчути його на дотик.

Звільнivшись від одних побоювань, я почав відчувати інші.

Нарешті збагнувши сенс рухів, які я досі не зважувався робити, я затремтів од думки, що Марта належить своєму чоловікові більше, ніж хоче визнати.

Поки що кохання принесло мені справжнє чоловіче страждання: ревнощі.

Я сердився на Марту, коли з її розпроміненого обличчя збагнув, що таке фізична близькість. Я проклиав того чоловіка, який раніше від мене пробудив її плоть. Я вже зінав, як нерозумно було вважати Марту незайманицею. В інші часи бажати смерті суперників було б дитинною химерою, але нині, коли йшла війна, це бажання ставало таким самим злочином, як і вбивство. Своїм щастям я завдячував війні, від неї чекав і його апофеозу. Я сподівався, що війна прислужиться моїй зненависті, як прислужується найманій убивця.

Тепер ми ллємо слізози разом, розплачуєчись за щастя. Марта докоряє, чому я не перешкодив її одруженню. Але якби я це зробив, чи лежав би зараз у цьому ліжку, яке сам вибрал? Вона мешкала б у батьків, і ми не могли б бачитися. Вона б не належала Жакові, та не належала б і мені. Якби не він, Марта, не маючи змоги порівнювати, може, шкодувала б тепер і мріяла про щось краще. До Жака я ненависті не відчуваю. Мені ненависна свідомість того, що ми всім завдячуємо людині, яку ошукуємо удвох. Але я надто кохаю Марту, щоб визнати нашу любов за гріх.

Ми плачемо, бо ми ще діти і в нас нема ніяких коштів для прожиття. Вкрасти Марту! Оскільки вона не належить ні кому, окрім мене, це все одно, що вкрасити її в самого себе, бо тоді нас би розлучили. Зате кінець війни нам уявляється кінцем нашого кохання. Ми знаємо, так воно й буде, й даремно Марта присягається мені кинути все і піти за мною, на вдачу я не бунтар і не можу уявити собі такої шаленої вихватки. Марта пояснює мені, чому вона вважала себе застарою

для мене. Через п'ятнадцять років для мене життя ще тільки починається, мене кохатимуть інші жінки, які будуть такого віку, як вона тепер. «Мені б нічого іншого не залишилося, як страждати,— додає вона. — Я б не пережила, якби ти мене покинув. А якби лишився з жалошів, каралася б, що ти жертвуюеш задля мене своїм щастям».

Я обурювавсь і сердився, що не можу її переконати в протилежному. Але Марта й сама давала себе переконати і навіть найслабші мої докази приймала за добру монету.

— Авжеж, я не подумала про це,— відповідала вона. — Ти правду кажеш.

Ясно, що ці Мартині побоювання не додавали мені впевненості, тож моя спроба втішити її була квола. Я вдав, ніби брехати мене змушує тільки ввічливість.

Я сказав їй:

— Та ні, ні, ти збожеволіла.

На жаль, я надто добре розумів, що збайдужую до Марти, тільки-но її юність зів'яне, а моя ще тільки входитиме в силу.

Мені здавалося, моє кохання остаточно розквітнуло, тоді як насправді воно лише розпукувалось. Від найменшого подуву воно в'януло.

Отож, шаленство, яким цієї ночі ми терзали свої душі, втомило нас більше, ніж шаленство плоті. Одне нібито приносило відпочинок від другого, насправді ж вони знесилими нас обидва. Півнів співало дедалі більше, хоча співали вони цілу ніч. Цей поетичний вислів я добре знав: півні співають перед сходом сонця. У ньому нема нічого незвичайного. Моєму вікові незнайоме безсоння. Але Марта теж чула півнів, і вони її так уразили, як може вразити щось уперше в житті. Вона ніяк не могла збегнути, чому я так міцно пригортаю її. Тепер я вже був певен, що вона ніколи не проводила з Жаком безсонної ночі.

Всі ці переживання дозволяли мені вважати нашу любов винятковою. Ми вважаємо себе відкривачами емоцій, не знаючи, що кохання таке саме, як поезія, що всі коханці, навіть найнікчемніші, мають себе за першопрохідців. Я сказав Марти, зрештою сам у те не вірячи, тільки для того, аби вона подумала, ніби поділяю її неспокої:

— Ти мене покинеш, тобі сподобаються інші.

Вона заперечила, мовляв, певна себе. Я поволі починаю доходити висновку, що теж лишуся вірний Маргі, навіть тоді, коли вона стане вже не така молода, оскільки, будучи лінівий на вдачу, я ставив наше вічне щастя в залежність від її енергії.

Сон зморив нас голими. Прокинувшись і побачивши Марту розкритою, я злякався, як би вона не змерзла. Я доторкнувся до неї — тепла. Бачити її сплячою викликало в мене захоплення. Через десять хвилин я не втерпів і поцілував Марту в плече. Вона спала, ніби нічого не сталося. Другий поцілунок, не такий безневинний, справив на неї враження будильника. Вона підхопилась і, протерши очі, обсипала мене поцілунками: так цілють коханого, якого віднаходять у своєму ліжку по тому, як він щойно наснівся мертвим. Їй же, навпаки, снилося те, що було насправді, та й після пробудження вона побачила мене біля себе.

Була вже одинадцята година. Ми пили шоколад, коли в передпокої задзеленчав дзвоник. Я відразу подумав про Жака. «Аби тільки він був озброєний». Я, хто так боявся смерті, зараз зовсім не тримтів. Навпаки, погоджувався, щоб це був Жак, але тільки за умови, якщо він уб'є нас обох. Кожен інший варіант здався б мені безглаздим.

Спокій перед лицем смерті похвальний тільки в тому випадку, якщо вона загрожує лише тобі. Смерть удвох перестає бути смертю навіть для безвірників. Шкода розлучатися не з самим життям, а з тим, що надає йому сенсу. Коли ж твоє життя це любов, то яка різниця — жити разом чи разом померти?

Я не встиг уявити себе героєм, бо припущення, що Жак може вбити лише Марту або лише мене, дозволило зміряти всю глибину власного егоїзму. Спробуй розрізнати, котра з цих двох драм гірша.

Оскільки Марта не ворухнулася, я вирішив, що дзвонили до сусідів. Але дзвоник задеречав знову.

— Тихо, не ворушися! — засичала Марта. — Певно, це моя маті. Я зовсім забула, що вона нахвалялася зйти після обідні.

Чути було, як по короткій розмові (очевидно, пані Гранж'є спитала в господарів на першому поверсі, чи не бачили її дочки) хвіртка знову рипнула. Марта визирнула в шпарку віконниці й сказала:

— Ато ж, це вона.

Я не втримався й собі визирнув і побачив пані Гранж'є з молитовником у руці, вочевидь занепокоєну незрозумілою відсутністю доњки. Перш ніж піти додому, вона ще раз озирнулася на зачинені віконниці.

* * *

Тепер, коли я добився всього, чого хотів, я почав ловити себе на думці, що стаю несправедливим. Вражений тим, що Марта так легко обманювала матір, я докоряв їй за це. Але ж любов, цей егоїзм у квадраті, все підкоряє своїм цілям і живе брехнею. Цей самий егоїзм спонукав мене картати Марту за те, що вона приховала від мене звістку про наступний приїзд чоловіка. Досі, вважаючи себе не в праві вимагати чогось від Марти, я стримував свій деспотизм. Іноді я м'якнув душою, скаржився й побивався:

— Скоро ти мене зненавидиш. Я такий самий грубіян, як твій чоловік.

— Він не грубіян,— заперечувала Марта.

Я не здавався:

— Отже, ти ошукуеш нас обох. Признайся, кого з нас ти кохаєш більше, і радій: через тиждень ти зраджуватимеш мене з ним!

Вона кусала губи, плакала:

— Що я тобі зробила, що ти такий недобрий? Благаю тебе: не псуй нашого першого дня щастя.

Такі удари ранять того, хто їх завдає. Я не вірив у те, що говорив, і водночас відчував потребу говорити. Я не вмів довести Марті, як я її кохаю. Очевидно, досяг небезпечної перехідного віку, љ ця жорстокість була мутацією кохання, що ставало пристрастю. Я страждав. І благав Марту не звертати уваги на мої коники.

* * *

Служниця хазяїв просунула під двері листи. Марта взяла їх. Два з них були від Жака. У відповідь на моє мовчання, вона кинула мені:

— На, роби з ними що хочеш.

Мені стало соромно. Я сказав Марті, щоб прочитала листи, але не вголос. Марта з дурної бравади порвала одного листа. Лист, мабуть, був довжелезний і рвався важко. Я знову не втримався від докорів. Мене дратувала й Мартина бравада, і думка про те, що Марта потім каятиметься. Проте я опанував себе, щоб вона не подерла й другого листа. Зрештою другий Марта таки прочитала. Певно, цей лист був пущений пізніше, бо вона сказала:

— Саме небо нас винагороджує, що ми не знищили цього листа. Тут Жак пише, що відпустки на його ділянці фронту скасовані, і він приде не раніше, ніж через місяць.

Тільки любов може вибачити таку неделікатність.

Мартин чоловік починав бентежити мене більше, ніж коли б він був у дома й доводилося б його стерегтись. Кожен лист Жака вражав так, як вражає привид.

Снідали ми того дня пізно, а десь о п'ятій пішли до річки. Марта була ошелешена, коли я під носом у вартового дістав з-поміж кущиків кошик із харчами. Цей кошик розважив її, я вже не боявся здатися їй смішним.

Ми йшли, не усвідомлюючи непристойності нашої поведінки, притулені одне до одного, тримаючись за руки. В цю першу сонячну неділю перехожих у солом'яних капелюках уродило, як грибів після дощу. Мартині знайомі не наважувались вітатися з нею. Зате вона в простоті душевній кивала їм головою, ніби нічого не сталося. Мабуть, вони сприймали це за хизування. Марта розпитувала мене, як я втік з дому. Спочатку сміялась, а потім спохмурніла. Міцно

стискаючи мені пальці, вона дякувала за те, що я так ризикував задля неї. Ми віднесли кошика до неї додому. Я подумав, що після такої пригоди було б найкраще послати його на фронт, але висловити цю зухвалу думку не зважився.

Марта захотіла йти берегом аж до Ла-Варенни, обідати ми збиралися навпроти острова Кохання. Я обіцяв їй показати музей Екю-де-Франс, перший музей, який я побачив дитиною і який мене тоді засліпив. Я розповідав про нього Марті як про щось незвичайне. Коли ж згодом виявилося, що він нічого не вартий, ніяк не хотів визнати свою помилку. Адже раніше я все приймав за добру монету. Я сказав Марті, що пожартував з тим музеєм. Вона довго не вірила, адже я не був скильний до жартів. Ця халепа зіпсувала мені настрій. Я подумав: «А буває кокання Марти, в яку я так зараз вірю, насправді виявиться такою самою підробкою, як музей Екю-де-Франс?»

Адже в її коканні я й досі сумнівався. Не раз питав себе, чи це для неї не розвага, не примха, від якої Марта відмовиться, тільки-но скінчиться війна й доведеться згадати про свої обов'язки. Однаке, казав я собі, трапляються такі хвилини, коли вуста, очі не можуть брехати. Авжеж. Але напідпитку навіть найскупіші люди сердяться, якщо хтось відмовляється прийняти в подарунок їхній годинник чи портфель. П'яними вони так само щирі, як і тверезими. Людина не може брехати тоді, коли бреше найбільше, і насамперед самій собі. Вірити жінці «в хвилини, коли вона не може брехати», це все одно, що вірити в п'яну щедрість скнари.

Моя проникливість була ще небезпечною формою наївності. Я вважав себе не таким наївним, як був, а насправді був наївний, хоч і по-іншому, оскільки цього не може позбутися жоден вік. Навіть старість. Моя уставлена проникливість малювала все в чорному свіtlі, породжувала сумніви. Але передусім я сумнівався в самому собі, вважаючи себе не гідним Марти. І жодні нові докази її кокання не могли зробити мене менш нещасним.

Я знов, як багато цінного ховаєш від того, кого кохаєш, бо побоюєшся здатись дитинним. Отож, я боявся, що й Марта спізнає цю болісну сором'язливість, і страждав од незмоги заглянути в її душу.

Додому я повернувсь о пів на дев'яту. Батьки запитали, як пройшла моя екскурсія. Я з ентузіазмом описав їм Сенарський ліс і папороть заввишки з два моїх зрості. Згадав також Брюнуа, чарівне містечко, де ми з Рене нібито пообідали.

— До речі,— лукаво урвала мене мати. — О четвертій приходив Рене й дуже здивувався, дізнавшись, що ви разом вибралися в таку екскурсію.

Я з досади почервонів. Цей випадок узвіве переконав мене, що, незважаючи на все, я не створений для брехні. Більше батьки не додали ані слова. Якщо вони й тріумфували, то лише в душі.

* * *

Моєму першому коканню сприяв не хтось інший, а мій батько. Йому подобалося, що я даю докази ранньої зріlostі, байдуже в який саме спосіб. Батько завжди побоювався, як би я не потрапив до рук недостойної жінки. Отож дізнавшись, що мене покохала порядна людина, він зрадів. Обурився лише тоді, коли йому стало відомо, що Марта хоче розлучитися з чоловіком.

Мати поставилася до нашого зв'язку не так прихильно. Вона була ревнива й дивилася на Марту як на суперницю. Мати вважала її несимпатичною, не усвідомлювала, що кожна жінка, яку б я покохав, здалася б їй несимпатичною. Крім того, мати більше, ніж батько, рахувалася з людською думкою. Дивувалась, як Марта може компрометувати себе з хлопцем мого віку. Мати виховувалася в Ф. У всіх містечках під Парижем, крім хіба робітничих, панує та сама любов до пліток, що і в провінції. А близькість столиці робить усі ці поголоски і гадки ще ядучішими. Кожен повинен пам'ятати про своє місце. Поступово під тиском своїх батьків мої товариші відцурались од мене як від коханця солдатки. Вони зникали в ієрархічному порядку: починаючи від сина нотаріуса і закінчуячи сином нашого садівника. Таку реакцію я вважав за честь, але матір вона шокувала. Їй здавалося — я гину через шалену жінку. Мабуть, у душі дорікала

батькові, бо то ж він познайомив нас, а тепер дивився на все крізь пальці. Але від батька вона чекала дії, оскільки ж той мовчав, мовчала і вона.

* * *

Я проводив тепер у Марти всі нічі. Приходив перед одинадцятою й ішов додому о п'ятій або о шостій ранку. Через огорожу я вже не лазив. Двері я відчиняв власним ключем. Але цей привілей теж вимагав певної остороги. Щоб дзвоник не розбудив домашніх, я натоптував його ввечері ватою, а вранці, повертаючись, виймав її.

Вдома моїх походеньок ніхто не помічав. А ось у Мартиній віллі в Ж. все було по-іншому. З якогось часу власники вілли та те старе подружжя досить криво поглядали на мене і ледве відповідали на мої поклони.

Вранці, о п'ятій, щоб менше шуміти, я спускався сходами, тримаючи черевики в руках. Взувався я внизу. Одного ранку зустрів на сходах хлопця-молочаря. Він ніс ящик з молоком, я — свої черевики. Молочар привітався зі мною, поканібальському посміхаючись. Марта пропала. Я знов, що молочар роздзвонить на ціле містечко. Найбільше в житті я боявся стати посміховиськом. Я міг би купити мовчання молочаря, але не зробив цього, бо не знов як.

Пополудні я не наважився сказати про це Марті. Зрештою вона вже давно була скомпрометована. Плітки зробили з Марти коханку задовго до того, як вона стала насправді моєю. Ми не звертали уваги ні на що. Однак невдовзі отримали нагоду пошкодувати. Одного дня я застав Марту пригніченою. Господар сказав їй, що вже чотири рази бачив, як я виходжу вдосвіта. Спочатку не хотів повірити, але тепер уже не має жодних сумнівів. Старше подружжя, спальня якого була під спальнєю Марти, поскаржилося, що нас чути вдень і вночі. Марта обурилася, сказала, що вибереться звідси. Про те, щоб поводитись трохи обережніше, не було й мови, ми відчували себе вже нездатними на це, наші звички ввійшли нам у кров. Та потроху Марта починала розуміти багато того, чого досі не вміла собі витлумачити. Єдина приятелька, яку вона справді любила, молода шведка, не відповідала на її листи. Я довідався, що хлопець, із яким та дівчина листувалася, бачив нас колись у поїзді, притулених одне до одного, і порадив її порвати з Мартою.

Я взяв із Марти слово, що якби в неї дійшло до якоїсь драматичної сцени, чи то з родичами, чи то з чоловіком, вона поводитиметься рішуче. Погрози господаря вілли та плітки, що кружляли містом, змушували мене остерігатись і разом з тим сподіватись вирішальної розмови між Мартою та Жаком.

Марта благала мене, щоб я частіше її відвідував, поки Жак буде вдома (вона вже розповіла йому про мене). Я відмовлявся, побоюючись, що не зможу бачити Марту в товаристві чоловіка. Відпустка мала тривати одинадцять днів. Жак сподіався днів на два продовжити її. Я змусив Марту писати до мене щодня. Аби бути певним, що бодай один лист уже надійшов, я вичекав три дні, аж потім пішов на пошту. Листів виявилося чотири. Однак я не міг їх отримати: для цього мені бракувало одного документа. Це мене вразило тим більше, що я підробив свою метрику, адже листи «до запитання» можна було отримувати лише з вісімнадцяти років. Проте я не відходив оді віконця; мені хотілося сипонути в очі поштарці перцю і видерти в неї листи, які вона не збиралася мені віддавати. Зрештою, оскільки поштарка мене знала, я домігся лише того, щоб листи наступного дня відіслали моїм батькам.

Безумовно, до справжнього чоловіка мені ще було далеко. Читаючи першого Мартиного листа, я питав себе, як вона спромоглася таке написати. Я не знов, що з усіх видів епістолярного мистецтва саме цей є найлегшим: для нього досить лише кохати. Листи Марти здавалися мені прекрасними, найчудовішими з усіх, які я будь-коли читав. Хоча Марта писала в них про звичайні речі, про те, яка це мука — жити в розлуці зі мною.

Я дивувався, що ревнощі так мало зачіпають мене. Жак починав відігравати в моїх очах традиційну роль «перестарка-чоловіка», хоча був не набагато старшим від мене.

На листи Марти я не відповідав: це було б надто ризиковано. В глибині душі

мене навіть тішило те, що відповідати не треба, до того ж, як до всякої нової справи, я відчував певний страх, що в мене не вийде або що мої листи видадуться їй недоречними чи наївними.

Через два дні я необачно залишив одного Мартиного листа на столі. Він зник, а наступного дня вранці з'явився там знову. Це порушило мої плани, адже на час відпустки Жака я вирішив сидіти вдома — хай батьки повірять, нібіто я порвав з Мартою. Так як попервах майже вихвалявсь, аби батьки довідалися, що я маю коханку, так само тепер потерпав, щоб вони мали якнайменше цьому доказів. І ось батько дізнався про справжню причину моєї взірцевої поведінки.

Я скористався з вимушеної перерви й знову почав ходити до школи малювання, оскільки вже віддавна Марта правила мені за єдину натурницю. Не знаю, чи батько здогадувався про це, але в усікому разі єхидно дивувався, і то так, що я червонів, з убогості вибору натурниць. Отож я повернувся до Гранд-Шом'єра й завзято працював, щоб набралася достатня кількість робіт до кінця навчально-го року.

Бачився я й з Рене, якого вигнали з ліцею Генріха Четвертого. Тепер він ходив до ліцею Людовіка Великого. Я чекав на нього щовечора по закінченні занять у Гранд-Шом'єрі. Бачились ми крадькома, оскільки після виключення Рене зі школи, а надто після появи Марти, його батьки, що колись ставили йому мене за приклад, тепер заборонили знатися зі мною.

Рене, котрий якраз кохання вважав у коханні непотрібним баластом, глузував з моєї пристрасті. Дошкулений цими шпильками, я нищо сказав йому, що не кохаю Марту по-справжньому. Я був трохи підуправ у його очах останнім часом, а тепер знову піднявся.

Мое кохання до Марти починало спровадіти пригасати. Найбільше вимучував мене вимушений піст почуттів. Мое роздратування було роздратуванням піаніста, позбавленого фортеціано, курця, позбавленого цигарок.

Рене, котрий глузував з моїх сентиментів, сам також захопився жінкою; проте йому здавалося, ніби його ставлення до неї вільне від кохання. Це чарівне звірятко, білява іспанка, було таке гнучке, що мусило б виступати в цирку. Вдавано незворушний Рене насправді був дуже ревнивий. Напівжартома, та при цьому бліднучи, він благав мене зробити йому одну дивну послугу. Була то забаганка типово школлярська. Рене хотів знати, чи могла б та жінка його зрадити. Для цього попросив мене позалицятися до неї.

Це прохання неабияк збентежило мене. Моя нерішучість знову взяла гору. Однак ні за що в світі мені не хотілося здаватись нерішучим, а тут іще й сама жіночка прийшла мені на допомогу. Захотила мене так близкавично, що нерішучість і зобов'язання перед іншими — Рене та Мартою — відразу десь поділися. Принаймні я сподівався знайти в цьому якусь приємність, але виявилось, що я курець, який призвичаївся до одного гатунку цигарок. Лишилися тільки докори сумління, що ошукав Рене: бо ж присягався йому, що його коханка опирається будь-яким спокусам.

Щодо Марти я не відчував жодних докорів сумління. Я мусив був учинити так. Однак марно я вмовляв себе, що їй зради не пробачив би ніколи. «Це не одне й те саме», — підказував мені послужливо мій грубий егоїзм. Я не бачив також нічого гідного осуду в тому, що не пишу до Марти, хоча коли б вона не написала мені, то я сприйняв би це за доказ, що Марта мене розлюбила. Ця маленька зрада, втім, зміцнила мої почуття.

* * *

Жак не розумів поведінки своєї дружини. Марта, від природи балакуча, не озивалася до нього жодним словом. Коли він питав її: «Що з тобою?», вона відповідала: «Нічого».

Пані Гранж'є влаштовувала небораци сцени, звинувачувала в незграбності, шкодувала, що віддала за нього доњьку. Саме його незграбністю вона пояснювала раптову зміну в поведінці доњьки. І нахвалялася забрати її до себе назад. Жак згодився. За кілька днів по приїзді він перебрався з Мартою до її батьків, і мати, потураючи найдрібнішим примхам доњьки, тим самим несвідомо зміцнювала її кохання до мене. Марта народилася в цьому будинку. Кожна дрібниця, казала

вона Жакові, нагадує їй тут щасливу пору, коли вона належала сама собі. Вона вирішила спати у своїй дівочій кімнаті. Жак хотів, щоб там принаймні поставили друге ліжко для нього. Тим самим він викликав у Марти напад істерики. Марта відмовила: 'не хочу ганьбити своєї дівочої кімнатки.

Пан Гранж'є визнав таку сором'язливість абсурдною. Пані Гранж'є скористалася нагодою, щоб заявити чоловікові й зятеві, що вони не мають жодного уявлення про делікатність жіночих почуттів. Її тішило, що душа доньки така незалежна від Жака. Вона вважала, що все, чого Марта позбавляє Жака, належить їй, доньці, і її забаганки видавалися матері напрочуд витонченими. Вони й справді були такими, але через мене.

У ті дні, коли Марта заявляла, що особливо зле себе почуває, їй хотілося прогулятись. Жак добре зізнав, що це не тому, ніби їй приємно гуляти в його товаристві. Оскільки Марта не могла нікому довірити листів до мене, вона сама вкидала їх на пошті.

Моя вимушена мовчанка влаштовувала мене ще й тому, що коли б я міг відписати Марті, то у відповідь на описи тортури, яким вона піддавала свого чоловіка, я напевне став би на захист жертви. Та подеколи мене забирало зло, призвідником якого був я сам; іноді питав себе, чи Марта достатньо карає Жака за те, що він одібрав у мене її цноту. Втім, однак, ніщо так успішно не протистоїть «сентиментальності», як пристрасть, і я був, зрештою, задоволений, що не маю змоги відповісти й що Марта й надалі мучитиме Жака.

Він повернувся на фронт пригнічений.

Причиною дражливості Марти всі вважали самотність, у якій вона опинилася. Оскільки лише її батьки та чоловік не знали про наш зв'язок, хазяї вілли не зважилися нічого сказати Жакові, дбаючи про «честь мундира». Пані Гранж'є тішилася, що донька знову повернеться до дівочого способу життя. Яким же було здивування батька й матері, коли на третій день після від'їзду Жака Марта оголосила, що повертається до вілли в Ж.

Я зустрівся з нею того самого дня. Спочатку м'яко дорікнув їй, що так недобре ставилась до чоловіка. Втім, коли я прочитав першого листа від Жака, мене охопив переляк. Жак писав, як легко буде йому прийняти смерть, якщо Марта його вже не кохає.

Я не помітив у цьому жодного шантажу. Збагнув лише, що відповідатиму за людську смерть, забувши, що сам колись прагнув цієї смерті. Моя поведінка стала ще суперечливішою й невдячнішою. З усіх боків чигало на нас страждання. Марта недаремно торочила мені, що куди людяніше було б одразу позбавити Жака надії; а лагідно відповідати йому примусив її саме я. Я диктував Марті чуйні листи, які він од неї отримував. Пишучи їх, Марта протестувала і плакала, та я погрожував, що більше не прийду, якщо вона мене не послухає. Єдиними хвилинами радощів Жак завдячував, власне, мені, й це трохи втишувало мої гризоти.

Надія, що відтак виповнювала його листи, свідчила про те, якими поверховими були його самогубчі наміри.

Марту дивувало мое ставлення до Жака, у той час як мною покерували егоїзм та страх заплямувати сумління злочином.

* * *

Після драматичної пори настало пора щаслива. Звісно, відчуття тимчасовості не зникало. Його джерелом була моя молодість та безсиля. Я нічого не хотів по-справжньому: ні втекти від Марти, яка, можливо, забула б мене й повернулася до своїх подружніх обов'язків, ані схилити Жака до смерті. Зв'язок наш тривав уже під ясним небом миру, коли солдати поверталися з війни. Якщо Жак витурить дружину, то вона дістанеться мені. Якщо ж він цього не зробить, то я буду неспроможний одірати її силоміць. Наше щастя нагадувало замок з піску. Та оскільки годину припливу ми не знали, я сподівався, що вона настане якнайпізніше.

Заворожений листами Марти, Жак тепер сам захищав дружину від матері, яка була незадоволена поверненням доньки до Ж. Це повернення врешті збудило в пані Гранж'є підозру. Ще одна річ викликала в неї подив: Марта не хотіла

тритати служниці! А втім, що ж могли вдіяти Мартіні та Жакові батьки, якщо Жак тепер мимоволі танцював під нашу дудку?

Тим часом Ж. відкрило по ній вогонь.

Господарі вілли перестали озиватись до Марти. Ніхто з нею не вітався. Лише крамарі, з комерційних міркувань, були дещо приязніші. Тому, відчуваючи потребу перекинутися з кимось парою слів, Марта часом затримувалася в крамницях. Та коли вона виходила по молоко чи тістечка й за п'ять хвилин не верталася, мені здавалося, що Марта потрапила під трамвай, і я біг чимдуж до молочарні чи кондитерської. Марта спокійнісінько балакала. Розгніваний, що піддався нервам, я вибухав, тільки-но ми виходили. Докоряв їй, що в ней вульгарні звички, що їй приємно розмовляти з крамарями. Вони теж не зносили мене, оскільки я вривав їх на півслові.

Придворний етикет досить простий, як усе шляхетне. Однак важко знайти щось загадковіше, аніж правила поведінки мешканців маленького містечка. В найбільшій пошані тут старші. Справді-бо, хіба літній графині личить першою кланяється якомусь молодому принцеві? Тож можна собі уявити, як лютували поважні люди, кондитери чи молочарі, коли такий шмаркач, як я, перебивав їхню розмову з Мартою.

Господарі вілли, де наймала помешкання Марта, мали двадцятирічного сина. Він приїхав у відпустку. Марта запросила його на чай.

Увечері ми почули внизу сварку: батьки забороняли йому відвідувати квартирантку. Мої родичі такого не зробили б, тож мене просто обурювала покірлива слухняність цього типа.

Через два дні, виходячи, я зустрів його в садку, він щось копав. Безумовно, його було покарано. Деяшо все-таки знічений, він одвернувсь, аби не вітатися зі мною.

Марта боляче зносила ці дрібні шпильки. Достатньо інтелігентна і достатньо закохана, аби розуміти, що щастя не в повазі сусідів, вона була, як ті поети, котрі знають: справжня поезія — це річ «проклята», але, незважаючи на свою переконаність, страждають, коли іноді не дістають оплесків, які вони зневажають.

* * *

Муніципальні радники завжди відігравали якусь роль у моїх пригодах. Пан Марен, котрий мешкав під Мартою, сивобородий шляхетної зовнішності дідок служив колись муніципальним радником у Ж. Пішовши у відставку перед самою війною, він і досі при кожній нагоді охоче робив послуги вітчизні. Постійний критик нинішньої діяльності муніципалітету, він жив відлюдно разом з дружиною, приймаючи й роблячи візити лише під Новий рік.

Уже кілька днів унизу панував незвичний рух, з нашої спальні ми все чули виразно. Натирали підлогу. Дві служниці чистили срібло в садку і допроваджували до близьку позеленілі свічки. Від молочарки ми довідалися, що під якимось таємничим приводом подружжя Маренів улаштовують прийом із сюрпризом. Пані Марен запросила мера і виبلاغала у нього виділити їм вісім літрів молока. Чи дозволить він також молочарці зробити сметану?

Коли було отримано всі дозволи й настав день візиту (це була п'ятниця), на призначену годину з'явилося кільканадцять місцевих знаменитостей з дружинами. Кожна жінка була також або засновницею, або головою, або членом якогось товариства — годуючих матерів, допомоги пораненим тощо. Додержуючи давнього етикету, господиня вітала гостей перед будинком. Скориставшись із таємничої приманки, вона влаштувала справжнє свято. Всі прибулі дами ратували за режим економії й вигадували всілякі кулінарні рецепти. Поприносили гостинців — тістечок, спечених без борошна, кремів з моху і таке інше. Кожна при цьому говорила до пані Марен: «О! З вигляду тут нема нічого надзвичайного, але, мені здається, повинно бути непогане». Пан Марен зі свого боку хотів використати раут, щоб підготувати своє «повернення до політичного життя».

Так от, сюрпризом, який лаштувало для своїх гостей подружжя Маренів,

мали стати ми, я й Марта. Я довідався про це від співчутливого товариша, з яким нам часто було по дорозі, коли я їздив до Марти: він виявився сином одного з поважних гостей. Уявіть собі, як я був приголомшений звісткою, що Марени розважалися, слухаючи вечорами звуки з нашої спальні.

Вочевидь це їм подобалося, і вони хотіли зробити таку приємність й іншим. Звичайно, як люди поважні, вони виправдовували цю непорядність піклуванням про мораль. Хотіли, щоб усі найвидатніші мешканці містечка поділили їхнє обурення.

Гості зайняли місця. Пані Марен знала, що я в Марти, і накрила стіл для гостей у кімнаті, що була під Мартиною. Пані Марен горіла з нетерплячки. Їй подобалось грati роль режисера, її вона подала знак до початку вистави. Та завдяки хлопцеві, що попередив мене, зраджуючи родинну таємницю, аби поглузувати з рідні, а також із солідарності до своїх ровесників, того дня ми поводили себе тихо. Я не наважився сказати Марти про мету збіговиська під нами, однак уявляв собі сконфужений вираз обличчя пані Марен, її очі, вступлені в циферблат годинника, а також нетерплячу гостей. Зрештою, годині о сьомій запрошені юрбою пішли собі геть, упіймавши облизня, бурмочучи собі під ніс, мовляв, Марени — ошуканці, а бідолаха пан Марен, котому було років за сімдесят, пройда. Цей колишній радник наобіцяв їм бозна-чого й не збирався навіть виконувати обіцянок доти, доки його не оберуть. Що ж до пані Марен, висловилися дами, то ця скликала гостей лише для того, аби вициганити в них ласощі. Сам мер власною персоною також з'явився на кілька хвилин; ці хвилини та вісім літрів молока дали привід до перешптувань, що з донькою Маренів, учителькою загальної школи, його єднають більш ніж звичайні стосунки. Одруження панни Марен викликало колись неабиякий скандал, бо де ж таке видано, щоб учителька вийшла заміж за звичайного поліцейського.

Я так розлютився, що дав подружжю Маренів добре почути те, чого не почули їхні гости. Марту здивувала ця запізніла пристрасть. Я не втримався, хоч і боявся зробити її приkrість, розповів про мету щойно закінченого рауту. Насміялися ми обое до сліз.

Пані Марен, котра, можливо, дивилася б на нас крізь пальці, якби ми не перекреслили її планів, не вибачила нам своєї поразки. Вона зненавиділа нас. Помститися не могла — руки короткі, а писати анонімки не зважилась.

* * *

Настав травень. Тепер я бував у Марти не так часто, лишався ж на ніч тільки тоді, коли міг у дома щось збрехати. Таке щастило зробити раз або двічі на тиждень, та й це здавалось невірогідним. Я не відразу збегнув, що батько давно перестав мені вірити. З розплачливою поблажливістю він заплющував очі на все, з однією лише умовою, щоб ні мої брати, ані прислуга ні про що не довідалися. Мені досить було сказати, що я вийду о п'ятій, як тоді, коли нібито мав іти на прогулянку до Сенарського лісу. Алé тепер мати не лаштувала мені кошика з харчами.

Батько терпів-терпів, потім раптово вибухав і ганив мене за лінощі. Такі сцени зринали і швидко влягалися, як хвили.

Нішо не втягує більше, ніж кохання. Закоханий завжди ледачий. Кохання невиразно відчуває: єдине, що може зашкодити йому,— це праця. І тому має її суперником. А суперників кохання не визнає. Алé кохання — це лінощі добродійні, воно подібне до дрібного дощичку, що зволожує землю.

Якщо молодь ніяка, то це тому, що замало лінувалась. Нашу виховну систему калічить те, що вона розрахована на посередності, бо ж ці чисельно переважають. Для духу діяльного лінощів не існує. Ніколи я не вчився більше, ніж у ці довгі дні, які в очах стороннього могли б здатися порожніми, а коли стежив за своїм недосвідченим серцем, то так, як новачок у вищому товаристві стежить за кожним своїм рухом.

Коли я не спав у Марти, ми вибиралися по обіді на Марну й лишалися там до одинадцятої. Я відв'язував батькового човна. Марта веславала, а я лежав, поклавши голову на її коліна. Я сковував її, і мимовільний удар веслом ставав натяком, що прогулянка не триватиме ціле життя.

Любов викликає бажання ділитися блаженством, яким ти переповнений. Закохавшись, навіть холодна на вдачу жінка, робиться пестливою, цілує тебе в шию й вигадує тисячу невідкладних зачіпок, саме коли ти сів писати листа. Ніколи мені так не кортіло ціluвати Марту, як тоді, коли вона була чимось зайніята й не звертала на мене уваги; ніколи так не кортіло торкатись її волосся, куйовдити його, як тоді, коли вона розчісувалась. У човні я накидався на неї, осипав поцілунками, аж доки вона відкладала весла, а човен, захоплений течією, потрапляв у полон водоростів, жовтих та білих квіток латаття. Марта сприймала ці спалахи, як ознаку неприхованої пристрасті, у той час як були вони передовсім нестримним бажанням пустувати. Потім ми прив'язували човна під ослоною кущів. Страх, що хтось нас побачить або човен перекинеться, стократ по-більшував розкіш любовних ігор.

Тому я й не нарікав на ворожнечу сусідів та господарів, яка ускладнювала нам життя.

Моя невідчепна думка оволодіти Мартою в такий спосіб, у який нею ніколи не володів Жак, ціluвати її в такий куточек, попередньо взявши з неї клятву, що ніколи жодні інші губи, крім моїх, не торкнулися її тут, була звичайнісінькою розпустою. Чи визнавав я це сам перед собою? Кожне кохання має свій дитячий вік, зрілість і старість. Чи я вже дійшов до тієї останньої стадії, коли самого кохання без витівок недостатньо? Бо якщо насолода була для мене в призвищності, то саме ті безвартісні дрібниці, легенькі поправки узвичаєного загострювали її, розпалювали ще дужче. Так само наркоман досягає кайфу не через збільшення порцій, які швидко могли б стати для нього смертельними, а завдяки новому розподілові, ритму, який він сам собі встановлює, чи то змінюючи години, чи то терплячи до знемоги, щоб обдурити організм.

Я так уподобав лівий берег Марни, що часто діставався на правий тільки для того, щоб мати змогу дивитися на лівий, улюблений. Правий берег, не такий затишний, цілковито опанували садівники та городники, у той час як лівий лежав пусткою. Ми прив'язували човен до дерева і лягали в пшениці. Вона хвилювалася від вечірнього вітерця. Пшениця теж ставала часткою нашого кохання, хоч ми й завдавали людям шкоди. Чи не так само залучали ми до нашого світу й Жака?

* * *

Присмак минулості загострював мої почуття. Те, що я скуштував уже радошів грубіших, отримуваних без кохання, з першою-ліпшою, робило пріснimi інші.

Я вже мав можливість оцінити, чого вартий цнотливий та вільний сон, приемність самотнього лежання в прохолодній постелі. Під приводом обережності я перестав ночувати в Марти. Вона дивувалася силі моого характеру. Я боявся також роздратування, яке викликає в чоловіка отою особливий, янгольський голосок жінки, коли вона прокидається, і — вроджена лицедійка — вдає, ніби щоранку вертається з дивосвітів потойбіччя.

Я докоряв собі за такий критицизм, і ввесь час думав про те, кохаю я Марту більше чи менше, аніж досі. Мое кохання вдавалося до викрутів. Я не тільки помилково тлумачив собі слова Марти, переконаний, що відкриваю там глибшу сутність; я так само розцінював і її мовчанку. І завжди помилково, бо коли ми влучаємо в ціль, нам про це повідомляє якесь невимовне внутрішнє третміння. Радість укупі з тривогою, які я відчував, були дужими. Безнадія, що огортала мене, коли я лежав поряд з Мартою, бажання опинитись у ліжку самому, в домі батьків, було для мене передчуттям кошмару подружнього життя. З другого ж боку, я не міг уявити своє життя без Марти. Починалася розплата за перелюбство.

Я дорікав Марті за те, що ще до нашого зближення вона погодилася умеблювати помешкання Жака за моїм смаком. Я зненавидів ті меблі, котрі вибираю не з думкою зробити приемність комусь, а лише з бажанням накапостити Жакові.

Я сказав їй з гіркотою в голосі:

— Сподіваюся, коли ми житимемо разом, то не залишимо собі цих меблів.

Марта подивилася на мене з наївним здивуванням. Кожне мое слово мало

для неї силу вироку. Переконана, ніби я забув, що сам вибираю ці меблі, вона не сміла мені про це нагадати. Жаліла мене, що в мене така погана пам'ять.

* * *

У перших днях червня Марта отримала листа, в якому Жак нарешті писав не лише про своє кохання. Він занедужав. Його мали перевести до лікарні в Бурже. Від цієї звістки я повеселішав, не тому, що Жак захворів, а що в нього з'явилось щось суттєве для оповіді, і цей факт приніс мені полегкість. Жак мав проїздити Ж. через день-два й благав Марту зустріти його на станції. Марта показала мені того листа. Вона чекала наказу.

Кохання розвивало в неї рабську вдачу. Оскільки я наперед знат, що вона згодиться зі мною, важко було наказувати або забороняти. Я вважав, мої мовчанка означає згоду. Та чи міг я заборонити їй кількасекундну розмову з чоловіком? Вона також мовчала. Ми порозумілися без слів, і на третій день я не пішов до неї.

Наступного дня вранці прийшов посланець з листом. Лист був од Марти. Вона чекала на мене біля річки, благала неодмінно прийти, якщо досі її кохаю. Я біг до самої лавки, на якій вона чекала мене. Тон Марти разюче відрізнявся від тону листа, і це мене спантеличило. Я подумав, Марта розлюбила мене.

Тим часом вона сама розцінила моє дводенне мовчання як вороже. А ми ж наче тоді мовчки домовлялися про це. Я пошкодував, що живий-здоровий, бо лише смерть мусила б завадити мені не прийти вчора. Я дивився на неї приголомшено, говорив щось про її обов'язки перед хворим Жаком. Здається, Марта повірила мені, але не зовсім, і це мене дратувало. Я ледве не бовкнув: «Уперше сказав правду, а ти!..» Ми обоє заплакали.

Якщо один з партнерів не скаменеться, то такі заплутані шахові партії висотують обох, триваючи нескінченно. Марта повелася не досить члено стосовно Жака. Я поцілував її й заспокоїв.

— Мовчанка не пішла нам на користь,— сказав я.

Ми домовилися надалі нічого не приховувати одне від одного. Коли я обіцяв це Марти, мені було її трохи шкода, бо вона вірила, що таке можливе.

На залізничній станції у Ж. Жак марно видивлявся Марту, а потім, коли поїзд проїжджає їхню віллу, Жак побачив одчинені віконниці. Незабаром він написав нового листа, вмовляв Марту розвіяти його сумніви, приїхати до Бурже.

— Ти повинна поїхати,— я сказав це так, щоб у цих простих словах не чулося докору.

— Поїду, якщо ти поїдеш зі мною,— відповіла Марта.

Це вже був верх безглаздя. Однаке навіть найдивніші слова та вчинки Марти після першого вибуху гніву пробуджували в мені вдячність, бо свідчили про кожання. Я вибухнув, тоді взяв себе в руки й звернувся до неї лагідно, зворушений її наївністю. Поставився до неї, як до дитини, що просить зірку з неба.

Я натякнув, що то було б аморально — супроводжувати її. Оскільки говорив спокійно, а не як ображений коханець, ефект був ще дужчий. Марта вперше почула з моїх вуст слово «мораль». Воно з'явилося якнайважніше; добра від природи Марта, певне, вже неодноразово переймалася проблемою моральності наших взаємин. Коли б я не вимовив цього слова, вона б могла вважати мене безсоромним, бо ж, окрім бунту проти класичних міщанських пересудів, у ній самій було багато міщанського. Та оскільки я зараз уперше застерігав її, це стало доказом, що я досі вважав: ми не робимо нічого лихого.

Марти було шкода тієї пікантої шлюбної подорожі. Однак зараз вона розуміла, наскільки ця подорож неможлива.

— Дозволь мені хоча б не їхати туди,— сказала вона.

Оте необачно кинуте мною словце «мораль» дало мені до рук керівництво її духовним життям. Я користався цим, як деспот, що впивається своєю владою. Силу ми найкраще застосовуємо тоді, коли нами керують злі наміри. Тож я відказав, що не бачу жодного злочину в тому, щоб вона не їхала до Бурже. Я підшукав причини, котрі її переконали: втомлива подорож, близьке вже одужання Жака. Ці причини виправдовували її якщо не в очах Жака, то принаймні в очах його родини.

Наставляючи Марту у такий спосіб, як мені було вигідно, я поволі переробляв її за своїм образом і подобою. Я докоряв собі за це, так само як і за те, що свідомо занапащаю наше щастя. Те, що вона стає подібна до мене і що це справа моїх рук,— і захоплювало мене і пригнічувало. Я вбачав у цьому причину нашого тісного взаєморозуміння. І також у цьому вбачав причину майбутніх поразок. І, звичайно, я отруював її поволі власною нерішучістю, яка не дозволить їй прийняти жодного рішення в день, коли це стане необхідним. Я відчував — вона, як і я, знесилено опускає руки й лише вірить, що море зглянеться над нашим піщаним замком, хоч інші діти завбачливо будують свої замки далі від води.

Іноді трапляється, що духовна подібність передається й на зовнішність: погляд, хода... Чужі люди неодноразово приймали нас за брата й сестру. В нас у всіх існують зародки подібності, які розвиваються під впливом кохання. Жест, інтонація голосу рано чи пізно зраджують навіть найобережніших коханців.

Слід зазначити: коли серце має свою правоту, чужу розумові, то це тому, що ми менше керуємося розумом, аніж серцем. Очевидно, кожен з нас є Нарцисом, який і любить, і ненавидить власне відображення, а до всіх інших — байдужий. Саме інстинкт пошуку схожостей веде нас життям і воляє «стій!» при зіткненні з якимось краєвидом, жінкою, віршем. Іншому ми можемо дивуватись, але не відчуваємо цього потрясіння. Інстинкт відбору на підставі схожості становить єдину природню лінію нашої поведінки. Будь-яка інша є штучною. Але в суспільстві лише пересічні душі можуть уперто шукати подібних до себе, не грішачи при цьому супроти правил моралі. Деякі чоловіки божеволіють за блондинками, не знаючи, що звичайно найістотніша схожість прихована найглибше.

* * *

Вже кілька днів Марта здавалася замисленою, але не сумною. Якби вона була й смутна, я міг би пояснити це наближенням п'ятнадцятого липня, дати її від'їзду до батьків Жака, а потім до самого Жака на Ла-Манш, де він мав пройти заключний курс лікування. Тепер Марта вперто мовчала і здригалася від звуку мого голосу. Страждала дуже: візити родичів, публічне приниження, ущипливі натяки матері і доброзичливі — батька, який питав її про коханця, сам у нього не вірячи.

Чому вона терпіла це все? Чи то був наслідок моїх повчань і закидів, що вона занадто помислива до дрібниць, занадто ними переймається? Вона здавалася щасливою, але дивним щастям, докучливим і немилим мені, оскільки я його не поділяв. Я, хто вважав дитинством те, що Марта вбачала в моїй мовчанці доказ байдужості, тепер сам звинувачував її, що вона не кохає мене, бо мовчить.

Марта не зважувалася відкритись, що вона вагітна.

* * *

Коли вона зрештою мені відкрилась, я намагався вдавати ощасливленого. Передовсім відчув себе гордим. Досі ніколи й на думку не спадало, що я можу бути за щось або за когось відповідальним, і ось на тобі — я маю відповідати за найгірше. Я сердився на себе, що ще не такий чоловік, аби сприйняти все це, як звичайну справу. Марта зізналася неохоче. Побоювалася, щоб хвилина, покликана зближати, не розлучила нас. Я вдавав радісного так добре, що її страх розвіявся. Коріння міщанської моралі ввійшло в неї дуже глибоко, й ця дитина була доказом, що Бог нагородив наше кохання, а не карає її, як віdstупницю.

Для Марти вагітність була ще й джерелом віри в те, що я її ніколи не покину. Ну, а я просто розгубився. Мені здавалось, що неможливо, та й несправедливо, щоб ми у нашому віці мали дитину, яка зв'яже нашу молодість. Вперше у мені озвались страхи суто практичні: що з нами буде, коли батьки зречуться нас?

Оскільки я вже любив цю дитину, то відкидав її саме з любові. Я не хотів брати на себе відповідальність за її трагічне життя. Почував, що сам був би на таке життя нездатний.

Інстинкт — наш проводир; проводир, який веде до прірви. Ще вчора Марта

боялася, коли б вагітність не посварила нас. Тепер вона покохала мене ще дужче, тому вірила, що й мое кохання міцніє так само. Вчора я в душі відмовлявсь од цієї дитини, а сьогодні почав її любити за рахунок Марти. А раніше мое серце її обдаровувало тим, що забирало в інших.

Цілуючи тепер живіт Марти, я вже цілавав не її, а свою дитину. Прикро! Марта перестала бути моєю коханкою, вона була матір'ю.

Я більше ніколи не поводився так, ніби ми наодинці. Тепер ми завжди мали при собі свідка. Мені важко було згодитись із цією раптовою зміною, і всю відповіальність за неї я покладав на Марту, однак відчував — пробачити їй було б ще важче, якби вона збрехала мені. Іноді мені здавалося, ніби Марта бреше, щоб продовжити наше кохання; тоді я думав, що її син — не мій.

Мов той хворий, що шукає полегшення, я не знав, у який бік схилитись. Я відчував — кохаю вже не ту саму Марту, а мій син тільки тоді буде щасливий, коли думатиме, що він — син Жака. Такий вихід зі становища жахав мене. Я мусив зректися Марти. Разом з тим я марно силкувався вдавати з себе чоловіка, факт був надто вагомим, щоб я міг хвалькувато вдавати перед собою, ніби вірю в можливість такого шаленого (я думав: такого розважливого) існування.

* * *

Зрештою, Жак колись же повернеться. Минуть ці незвичні часи — й він, як багато інших зраджених солдатів, повернувшись додому, застане смутну, покірливу дружину, якій не буде виправдання. Появу ж на світ нашої дитини можна буде якось виправдати лише тоді, коли Марта дозволить Жакові близькість під час його відпустки. Моя тхоряча натура підказувала мені штовхнути Марту на це.

З усіх сцен, котрі будь-коли розігрувалися поміж нами, ця не належала ні до звичайнісінських, ані до найприємніших. І все-таки я здивувався, відчувши з боку Марти такий незначний опір. Лише згодом я довідався про справжню причину цього. Марта не насліювалася розповісти мені про «перемогу» Жака під час його останньої відпустки. Приставши тоді на мою пропозицію, вона вважала, що не піддастися Жакові, відмовить йому під приводом поганого самопочуття. Але вийшло по-іншому. Весь план псували дати; їхня неузгодженість із часом пологів стане для всіх очевидною. «Та вже якось буде,— заспокоював я себе,— ще маємо час. Батьки Марти злякаються скандалу, відвезуть її в село, а потім оголосять, ніби дитя народилося пізніше».

Надходив день від'їзду Марти. Я сам чекав його з нетерпінням. Це буде спробою. Я сподіався вилікуватись від Марти. Якщо ж не вийде, якщо мое кохання виявиться надміру життєздатним, то я знав, що Марта повернеться до мене так само відданою, як була.

Вона виїхала дванадцятого липня о сьомій ранку. Останню ніч ми провели разом. Я нахвалявся собі, що цієї ночі не склеплю повік, так перенасичусь любощами, що не згадаю про Марту до кінця днів своїх.

Я заснув через п'ятнадцять хвилин після того, як ми лягли.

Присутність Марти звичайно тривожила мій сон, цієї ж ночі я вперше спав поряд з нею так міцно, немов би був сам.

Коли прокинувся, вона вже вештала по кімнаті, не зважуючись мене будити. До від'їзду лишалося не більше, як півгодини. Я був лихий, що змарнував останню ніч. Марта також плакала, що мусить їхати. А хотілося провести ці хвилини не в сльозах.

Марта лишила мені ключі, прохаючи, щоб я заходив до її помешкання, думав про нас, писав їй на її столику.

Я не збирався проводжати Марту аж до Парижа, однак був надто ласий до її вуст, а оскільки з тхорячою положливістю прагнув кохати її щораз менше, то пояснював це бажання її від'їздом, тим «останнім разом», хоча знав — не буде «останнього разу», хіба що вона так захоче.

На вокзалі Монпарнас, де Марта мала зустрітися зі свекрами, я цілавав її безтямно. Виправдовувався перед собою тим, що кожної хвилини могли з'явитися батьки Жака й дійшло б до скандалу, який зруйнував би все.

Повернувшись додому, в Ф., я намагався щось робити. Скопав город, брався до книжки, гравсь у піжмурки зі своїми сестрами, чого вже п'ять років не робив. Увечері, щоб не викликати подиву зміною свого розкладу, я пішов прогулятися на берег. Ця дорога була мені знайома, та цього вечора я раз по раз спотикався, й за кожним таким спотиканням у мене заходилося серце. Я влігся в батьковому човні і вперше захотів померти. Однаково нездатний і вмерти, і жити, я розрахував на якогось милосердого вбивцю. І шкодував, що не можна померти ні з нудьги, ані від смутку. Голова поволі порожніла, наче ванна, з якої витікає, булькочучи, вода. Ще одне довге цмокання — і в голові настала цілковита пустка. Я заснув.

Прокинувся від холоду липневого світанку. Повернувся додому, промерзлий до кісток. Двері стояли навстіж. Коли я ступив до коридора, батько мене віддубасив. Мати вночі занедужала: служниця пішла розбудити мене, щоб я збігав до лікаря. А мене в кімнаті не виявилося.

Я сприйняв цю сцену спокійно, здивований лише неабиякою делікатністю доброго судді, котрий з-поміж тисячі вчинків осудних вибирає один-єдиний неосудний, щоб дати злочинцеві можливість виправдатися. Зрештою, я не виправдовувався, це було надто важко. Батько думав, ніби я щойно з Ж. Він заборонив мені виходити з дому, і я мовчки подякував йому: сам того не відаючи, він ішов мені назустріч, інакше довелося б цілими днями тинятися казна-де.

Я чекав листоношу. Я жив тим чеканням, нездатний зробити найменшого зусилля, щоб забутися.

Марта дала мені кістяного ножа, щоб я розрізав ним тільки конверти. Та чи мені було до того ножа? Я надто квапився — просто розривав конверти. Щоразу з соромом обіцяв собі, що розкрию листа лише через п'ятнадцять хвилин. Сподівався, цей спосіб дозволить мені через деякий час повернути самовладання й носити нерозкриті листи в кишенні. Та я відкладав цю вправу з дня на день.

Якось, доведений до шалу власною слабкодухістю, я подер одного листа, не читаючи. Та ледве клаптики паперу розлетілися, я впав навкарачки, щоб визбирати їх. У листі була фотографія Марті. Будучи склонним до трагічного витлумачення найдрібніших фактів, я збагнув, що знищив її образ. Це була пересторога Неба. Я заспокоївся лише тоді, коли після чотиригодинних зусиль пощастило склеїти й листа, й фото. Я зроду не робив нічого подібного. Страх, що з Мартою може трапитись лихо, спонукав довести до кінця цю безглузду працю, нестерпну для очей і нервів.

Лікар прописав Марті морські ванни. Докоряючи собі за непорядність, я, однак, заборонив їй купатись, бо не хотів, щоб хтось інший, крім мене, бачив Мартине тіло.

Зрештою, оскільки так чи так Марта мала провести місяць у Гранвілі, я був радий, що Жак теж там. Пригадував собі його фотографію, яку Марта показувала мені того дня, коли ми купували меблі. Нікого я не боявся дужче, аніж молодих пляжників. Усі вони мусили бути зgrabніші, дужчі й елегантніші за мене.

Жак вбереже її від них.

Траплялися хвилини розpacу, коли, мов пияк, що лізе ціluватись з усіма, я хотів написати Жакові, зізнатись йому, що я — коханець Марті, і, покликаючись на право, яке мені це дає, доручити йому заопікуватись нею. Іноді я заздрив Марті, яку кохали Жак і я. Чи ж не повинні ми спільно намагатись ощасливити її? В такі хвилини я відчував себе поблажливим коханцем. Прагнув познайомитися з Жаком, пояснити йому все і витлумачити, чому ми не повинні ревновати її один до одного. Потім поблажливість раптово переходила в зненависть.

* * *

У кожному листі Марта просила, щоб я навідував її квартиру. Це нагадувало мою тітку, дуже ревну святенницю, яка докоряла мені, що я ніколи не ходжу на могилу бабусі. Я не був склонний до жодного пalomництва. Немає нічого безнадійнішого, як уточнювати місце смерті чи кохання.

Хіба про померлого чи про відсутню коханку можна думати лише на кладовищі, а чи в спальні? Пояснювати цього Марті я не став, писав лише, що буваю

в її помешканні; так само я відповідав тітці, що був на цвінтари. І все ж мені довелося побувати на Мартиній квартирі, але за інших обставин.

Якось у поїзді я зустрівся з тією молодою шведкою, якій опікуни забороняли підтримувати стосунки з Мартою. Цілком позбавлений товариства, я зацікавився цією крихіткою. Запропонував їй після завтра крадькома приїхати до Марти в Ж., пополуднювати разом. Про від'їзд Марти я їй не сказав, щоб не спохати, навіть докинув, що Марта буде безмірно рада. Слід визнати — я сам нетвердо знав, що збираюся робити. Поводився, мов дитина; яка, аби погратися з іншою дитиною, намагається її чимось приманити. Мені кортіло побачити вираз гніву чи подиву на янгольському личку шведки, коли змущений буду визнати, що Марти нема.

Так, безперечно в гру входила приємна дитяча звичка з усього дивуватися, бо я не мав чогось особливого сказати цій екзотичній дівчині, хоча вона дивувала мене кожним своїм словом і рухом. Нема нічого приємнішого, аніж зближення двох людей, які не розуміють одне одного. На шиї в неї був золотий хрестик з блакитною емаллю, який звисав на дуже недоладну сукню; подумки я перекроював сукню за своїми смаками. Справжня жива лялька. Я відчував, як у мені зростає бажання ще раз побачити цю дівчину, але вже не в вагоні.

Її можна було б узяти за панночку, виховану в жіночому монастирі, якби не стиль учениці школи Піж'є, де вона без особливих успіхів годину на день вивчала французьку мову та машинопис. Вона показала мені свої вправи. Що не слово, то помилка, позначка вчителя на полях. З неоковирної сумочки — вочевидь власноручно зробленої — шведочка видобула портсигар із графською короною й почастувала мене цигаркою. Сама вона не палила, але завжди мала при собі цигарки, щоб пригощати охочих до цього товаришок. Розповідала мені про шведські звичаї, а я вдавав, що знаю їх; розповідала про ночі на Івана Купала та чорничне варення. Потім вона дісталася з сумочки прислану зі Швеції напередодні фотографію своєї сестри-близнючки: верхи на коні, зовсім гола, зате в циліндрі. Я зашарівся. Сестра була така схожа на неї, що я подумав: шведочка з мене збиткує — показує себе саму. Я закусив губу, щоб угамувати раптове бажання поцілувати цю наївну спритницю. Напевне, в мені було щось звіряче, бо вона явно злякалася і пошукала поглядом гальмо.

Наступного дня вона з'явилася у Марти о четвертій. Я сказав їй, що Марта в Парижі, але невдовзі повернеться. «Звеліла не відпускати вас до її повернення», — додав я. Розраховував зінатися у своїй підступності тоді, коли буде надто пізно.

На щастя, шведочка виявилася ласункою. Моя власна любов до ласощів набрала непередбаченої форми. Я не хотів ані торту, ані малинового морозива, а сам прагнув бути тортом і морозивом. Я мимоволі наслідував рухи її вуст.

Мене тягло до них, але я ладен був задоволинитись навіть щічкою.

Я виразно вимовляв кожне слово, аби вона мене добре розуміла. Збуджений цією забавною грою в обід, я, втім, нервувався, що не можу говорити швидко, хоча завжди був мовчуном. Я відчував потребу цокотіти, вдаватися до дитячого кривляння — наближав вухо до її вуст, ніби не дочував її маленьких словечок.

Я наполіг, щоб вона випила келишок лікеру. Потім мені стало її шкода, мов пташеня, яке хочу чуті підпойти.

Я сподівався, що сп'яніння посприяє моїм планам, оскільки мені стало байдуже, дозволить вона себе поцілувати добровільно чи ні. Я подумав про недоречність такої сцени у помешканні Марти, однак повторював собі, що зрештою не роблю нічого такого, що нашкодило б нашому коханню. Я хотів шведку як овоч, а до цього жодна коханка не може ревнувати.

Я взяв її долоню, яка здалася мені незgrabною. Мені хотілося роздягти шведочку й заколисати. Вона лягла на канапу. Я підійшов і поцілував її в шию там, де волосся переходило в пушок. З її мовчанки належало зробити висновок, що мої поцілунки не справили враження, просто вона не знає, як чимно заперечити мені французькою мовою. Я легенько кусав її у щічки, чекаючи, доки з них порснє солодкий сік, як з персика.

Нарешті поцілував її в губи. Шведочка терпляче зносила мої пестощі, стискала вуста, заплющувала очі. Увесь її спротив полягав у тому, що вона

злегка поводила головою ліворуч-праворуч. Я не мав великих надій, та мої губи шукали бодай якоєсь відповіді. Я здобував цю дівчину так, як ніколи не здобував Марту. Цей опір, який не був опором, посилював мою зухвалість і мої лінощі. Я був такий наївний, що вірив: далі справа піде легко.

Я досі ніколи не роздягав жодної жінки; це швидше вони мене роздягали. Тож коли я заходився роздягати шведочку, найперше зняв черевички й панчохи. Цілував її ступні й ноги. Однак коли хотів розстібнути блузку, вона почала вириватися, як чортеня, яке не хоче йти спати і яке роздягають силоміць. Вона хвицялась. Я хапав її за ступні, затримував у долонях, цілував...

Урешті прийшло пересичення, як од надміру солодощів, що відбивають апетит. Потім я сказав шведочці про те, що Марта поїхала. І взяв слово, що коли побачить Марту, щоб не розповідала їй про цей день. Я не зізнався прямо, що став коханцем Марти, лише натякнув. А втіха, яку дає таємниця, підохотила шведочку відповісти «завтра», коли, пересичений, швидше з членості, запитав, чи ми ще побачимось.

Я більше не ходив до Мартиной вілли. Може, ю шведка не дзвонила в замкнені двері. Я усвідомлював, якою осудливою з погляду звичної моралі була та моя пригода. В той час виходило, що не зовнішні обставини привели до того, що шведка здалася мені аж такою цінною здобиччю. Де б ішле, як не в спальні Марти, міг би я її захотіти?

Однак докорів сумління я не відчував. Не через думку про Марту я покинув шведочку, а тому, що вже висмоктав з неї ввесь мед.

Через кілька днів я отримав листа від Марти. В конверті було вкладено лист від господарів вілли, які писали, що їхній дім не будинок побачень, хоча я саме так використовую залишеного мені ключа, приводячи якусь дівчину! «Маю доказ зради,— додавала Марта, наче ми могли більше не побачитись. — Так, я страждаю, але краще страждати, аніж бути ошуканою».

Я знов, що то наївні погрози й досить однієї побрехеньки, а в разі потреби навіть правди, щоб її розбройти. Однак мене вразило, що в листі не було й натяку на самогубство. Я звинувачував її в збайдуженні. Її лист відався не вартим уваги. Я в такій ситуації, навіть не думаючи зводити на себе руки, вважав би просто необхідним налякати Марту самогубством. Такі були наслідки моєї вишколу: я вважав, що кодекс кохання іноді просто зобов'язує до брехні.

У своїй любовній науці я зіткнувся з новим завданням: виправдатись перед Мартою, кинувши докір її самій, що вона більше довіряє господарям вілли, аніж мені. Я пояснив їй, наскільки вигідним був цей маневр з боку пані Марен та їхнього гурту. Справді, шведка приходила одного разу, коли я був у помешканні Марти і писав їй; а відчинив тому, що побачив шведку з вікна. Я ж знов, що люди пересварили їх з Мартою, й не хотів, щоб вона подумала, ніби Марта її звинувачує в цьому. Напевне, та приїхала крадькома, всіх остерігаючись.

Я також повідомив Марту, що приязнь шведки до неї лишилася незмінною. На закінчення дописав, скільки це мені додало сили, адже я порозмовляв про Марту в її ж оселі, та ще й з людиною, такою її близькою.

Після всіх цих тривог я кляв кохання, яке змушує людину зважати на свої вчинки, у той час як я завжди прагнув ніколи не зважати на них ні перед собою, ані перед іншими.

Однак, думав я, кохання повинно мати багато переваг, якщо всі цілком віддають себе в його руки. Мені хотілося якнайшвидше стати сильним, щоб обійтися без кохання і не зрікатись через нього власних забаганок. Я не знов, що — оскільки так чи так неволі не уникнути — краще бути невільником серця, аніж пристрастей.

Як бджола, що кожною краплинкою назбираного нектару збагачує вулик, так і коханець збагачує своє кохання кожним швидкоминущим прагненням. Користь від цього має коханка. На той час я ще не знов, тієї науки, яка займається вірністю невірних. Коли чоловік, жагуче прагнучи жіночого тіла, йде до коханої, вона переконана: ніколи ще він не бажав її з такою силою. Це ошуканство, але мораль, на загальну думку, тут не страждає. З таких міркувань почина-

ється розпуста. Не квапмося з осудом чоловіків, які можуть зрадити жінку навіть у тому випадку, якщо кохають її понад усе; не треба звинувачувати їх у легковажності. Ошуканство для них бридке і їм навіть на думку не спаде плутати кохання з любощами.

* * *

Марта чекала моїх віправдань і тепер благала її пробачити. Я пробачив, але не зразу. Вона написала господині вілли листа з іронічним проханням, щоб та дозволила мені в її, Мартину відсутність пускати до квартири одну її, Мартину приятельку.

Повернувшись наприкінці серпня, Марта тимчасово замешкала не в своїй квартирі в Ж., а в батьків, які ще догулювали відпустку в селі. Оточення, в якому виросла Марта, вплинуло на мене, мов збудник. Зникла чуттєва втома, приховане прагнення самотнього сну. Відтоді я жодного разу не очував у дома. Палав, квапився, мов людина, який судилося померти замолоду і яка квапиться нажитись. Я хотів насититись Мартою, поки вагітність не спотворила її.

За спальню нам правила та сама дівоча кімнатка, в якій вона не хотіла спати з Жаком. Лежачи у її вузькому ліжку, я часто вступлював очима у фотографію Марти після першого причастя, що висіла над ліжком. Я закликав Марту самій удивлятися в інший її знімок, зроблений ще тоді, коли вона була немовлям, щоб наша дитина стала схожа на неї. Я захоплено блукав будинком, де вона народилася й зросла. В комірчині зі старими речами торкався її колиски (хотів, щоб їм послужила) і просив Марту показати мені свої сорочечки й штаненята, реліквії родини Гранж'є.

Я не шкодував за віллою в Ж., де меблі не мали привабливої бридоти родинних речей. Ті меблі мовчали. Тим часом тут кожна шафа й кожен стіл, об які вона в дитинстві набивала собі гулі, говорили про Марту. А крім того, ми були тут самі, без відставного муніципального радника, без господарів. Ми соромилися не більше, ніж дикиуни, ходили садком майже голі, як на безлюдному острові. Лежали на траві, полууднували в альтанці, порослій хвилівником, козолистом та диким виноградом. Вустами передавали одне одному сливи, які збиралі під деревами: вже порепані й нагріті сонцем. Батькові не пощастило схилити мене до садівництва, так, як моїх братів, однак зараз я доглядав город родини Гранж'є. Я сапав, виполов бур'ян. А коли ввечері після спекотного дня вгамовував спрагу землі й квітів, то відчував ту саму чоловічу гордість, таку наснажливу, яку ми відчуваємо, вдовольняючи бажання жінки. Досі добро завжди відавалося мені чимось непевним: зараз я відчував усю його силу. Квіти буйно цвіли завдяки моїй турботі, кури, нагодовані мною, куняли в затінку: яка доброчиність! Який егоїзм! Зів'ялі квіти, схудлі кури приносили б смуток на наш острів кохання. Вода і зерно, які я роздавав, були призначенні швидше мені, аніж квітам і курям.

У цьому відновленні почуттів я забув або принаймні злегковажив недавнім досвідом. Розбещеність, до якої схиляло мене перебування в цьому родинному домі, я розцінював як кінець розбещеності. Отож той останній тиждень серпня і вересень були для мене єдиним періодом справжнього щастя. Я не обманював, не завдавав болю ні собі, ані Марти. Не бачив перед нами жодних перешкод. У свої шістнадцять років я розмірковував про спосіб життя, до якого звичайно доходять у зрілому віці. Ми переїдемо в село й будемо там вічно юними.

Лежачи на моріжку біля Марти й лоскочучи її по щоці стеблинкою, я статечно пояснював, яким буде наше життя. Повернувшись додому, Марта ввесь час шукала для нас квартиру в Парижі. Коли почула, що я хочу жити в селі, на очах їй забриніли слізози.

— Я ніколи б не насмілилася таке запропонувати,— сказала вона.— Я була переконана, що ти нудьгував би там зі мною і що тобі потрібне місто.

— Як погано ти мене знаєш! — відказав я.

Я хотів оселитися поблизу Мандра, куди ми колись їздили; там вирощували троянди. Одного дня, повертаючись з Мартою останнім потягом з Парижа, я знову почув запах троянд. На пероні робітники вантажили величезні пахучі

скрині. Пригадую, в дитинстві я не раз чув про таємничий потяг з трояндами, який проїжджає тоді, коли діти вже сплять.

— Троянди квітнуть недовго,— сказала Марта. — Ти не боїшся, що потім Мандр здастися тобі осоружним? Чи не доцільніше було б обрати якусь місцину, не таку романтичну, але постійно гарну?

Так, це було скоже на мене. Бажання два місяці втішатися трояндами затьмарило мені решту десять; те, що я обрав саме Мандр, стало для мене ще одним доказом скороминущості нашого кохання.

Часто під приводом прогулянки чи запрошення в гості я не обідав у дома, а йшов до Марти.

Якось після обіду я застав у неї молодика в формі авіатора. Це був її кузен. Марта, до якої я навіть не звернувся на «ти», підвела і поцілувала мене в шию. Кузен усміхнувся, помітивши моє знічення.

— Від Поля ми не повинні нічого приховувати, любий,— озвалася вона. — Він уже все знає.

Я розгубився, але й зрадів, що Марта зізналася кузенові в коханні до мене. Цей гарний, але не дуже мудрий хлопець, заклопотаний лише думками про свій мундир і про те, як би не вчинити чогось усупереч статутові, здавалося, був у захваті від нашого кохання. Це ж неабияка дуля Жакові, якого він зневажав, бо той не був ні авіатор, ні завсідник барів.

Поль розповідав, у які ігри вони гралися малими в тутешньому садку. Я жадібно розпитував його, радий побачити Марту в несподіваному для себе світлі. І водночас мені ставало сумно. Я ще надто близько був од дитинства й надто добре пам'ятав забави, невідомі батькам. Чи тому, що вони встигли про них забути, чи, можливо, тому, що вважали їх нікчемними. Я ревнував до минулого Марти.

Коли, сміючись, ми розповіли про зненависть господарів вілли в Ж. та про раут у подружжя Маренів, Поль розчулівся й запропонував нам свою парубоцьку квартиру в Парижі.

Я помітив, що Марта не зважилася сказати йому про наш намір оселитися разом. Очевидно, він потурав нашому коханню просто для розваги, але в разі скандалу каркав би, незгірше від інших ворон.

Марта готувала до столу. Служниця поїхала на село разом з господарями Гранж'є, бо Марта завчасно висловила перед батьками бажання пожити трохи життям Робінзона. Пан і пані Гранж'є вважали її романтичною особою, оскільки ж романтики нагадують божевільних, з якими годі сперечатися, лишили її зрештою саму.

Ми засидлися біля столу. Поль приносив з підвалу щонайкращі вина. Ми були веселі тією веселістю, після якої звичайно плачуть, бо Поль поводився як бувалий звідник. Він збиткувався з Жака. Якби мовчав, то ми могли б йому натякнути, що він поводиться нетактовно; та я волів за краще зберегти чемність, щоб не розгнівати цього вигідного нам кузена.

Коли ми глянули на годинник, останній потяг до Парижа вже відійшов. Марта запропонувала Полеві переночувати. Він згодився. Я позирнув на Марту так промовисто, що вона додала:

— Звичайно, мій любий, ти лишаєшся у нас.

Коли в дверях нашої спальні Поль побажав нам на добраніч і по-свояцько-му поцілував кузину в обидві щічки, мені здалося, що я господар дому й приймаю в себе нашого кузена.

* * *

Настав кінець вересня, і я відчув, що лишити цей дім означає втратити щастя. Ще кілька милосердних місяців, і ми змушені будемо обирати: воліємо жити в брехні, а чи в правді, хоч перше було б так само обтяжливе, як і друге. Оскільки йшлося про те, щоб Марта перед пологами не зосталася сама, покинута батьками й родичами, я зважився нарешті запитати, чи сказала вона про свою вагітність пані Гранж'є. Марта відповіла ствердно й додала, що попередила й Жака. Отже, я мав нагоду переконатися, що вона часом бреше мені, оскільки

в травні, після відвідин Жака, присягалася, нібито він і близько не підходив до неї.

* * *

Дедалі раніше западали сутінки; увечері стало холодно гуляти. Зустрічати-ся у Ж. нам було важко. Щоб не зчиняти скандалу, ми мусили критися, як злодії, чатувати на хвилину, коли ні старого подружжя Маренів, ані господарів вілли не було вдома.

Смуток жовтня та його пронизливих вечорів, хоч і не настільки зимніх, щоб розпалювати камін, радив одне — лягати вже о п'ятій. У моїх батьків лягати вдень міг тільки хворий, і ця п'ята година в ліжку мала для мене чарівну привабливість. Ми з Мартою лежали розпластані на ліжку посеред діяльного світу. Тепер я не зважувався навіть позирнути на неї, коли вона була гола. Може, я тварюка? Найвище покликання чоловіка стало для мене джерелом докорів сумління. Оскільки Марта втратила граційність, живіт її випнувся, я вважав себе варваром. Раніше, коли я кусав її, вона ще й заохочувала поставити їй «знак». Чи не зробив я їй тепер фатального знаку?

Не те що я кохав її зараз найдужче (що не означає найкраще), а просто вона заслонила мені зараз усе. Я навіть не думав про своїх друзів, навпаки: боявся їх, бо вони вважали, буцімто роблять нам послугу, звертаючи нас із обраного нами шляху. На щастя, вони вважали наших коханок негідними нас. Це наш єдиний порятунок. Інакше могло б трапитись, що наші коханки стали б їхніми коханками.

* * *

Мій батько почав панікувати. А втім, він завжди захищав мене від своєї сестри та моєї матері, тому не хотів і показувати, що змінює ставлення до справи й переходить на їхній бік. Мене він запевнив, що зробить і неможливе, аби розлучити мене з Мартою. Нахвалявся розповісти про все Мартиним батькам та чоловікові... А за день по тому знову давав мені спокій.

Я здогадувався про його слабкість. І користався з неї. Дозволяв собі огризатися. Закидав йому те саме, що й мати й тітка: надто пізно він удається до свого авторитету. Зрештою, сам же познайомив мене з Мартою.

Батько також робив випади. Вдома панувала напруженість. Ото, мовляв, приклад для двох менших братиків! Батько вже передбачав, що не зможе ім нічого сказати, коли одного дня вони захочуть виправдати власний непослух моєю сувалею.

Досі він вважав, що цей роман швидко скінчиться, та мати знову перехопила якогось листа й з переможним виглядом занесла батькові цей речовий доказ. Марта писала про наше майбутнє, про дитину!

В очах матері я ще сам був дитинкою, вона не уявляла собі, що я міг би накинути їй онука чи онучку. Ставати бабусею в такому віці здавалося їй просто безглаздим. По суті, це був для неї найкращий доказ, що дитина не моя.

Порядність може йти поруч з бурхливими почуттями. Моя мати, людина глибоко порядна, не могла зрозуміти, як можна зрадити чоловіка. Для неї це був доказ такої розпусти, в якій не могло бути місця коханню. Те, що я був коханцем Марти, означало для матері, що Марта мала й інших коханців. Батько знов, наскільки хибним може бути таке розумування, але користався з нього, щоб посіяти в мені неспокій і принизити Марту. Він мені натякав, що лише я один нічого «не знаю». Я відповідав — люди ганять її саме тому, що вона кохає мене. Не бажаючи, щоб я обертає ці поголоски на свою користь, батько ручався: про Марту ходили плітки ще до нашого знайомства й навіть до її заміжжя.

За фасадом гідності, яку досі зберігав наш дім, батько втрачав усіляке самовладання, й коли я кілька днів зряду не з'являвся удома, послав до Марти покоївку з листом для мене; він велів мені негайно повернатися, інакше він повідомить префектуру, ніби я втік, а на пані Л. подасть до суду за зведення неповнолітнього.

Марта вдавано дивувалася й казала покоївці, що віддасть мені листа, як тільки побачить мене. Я повертаєсь додому трохи пізніше, кленучи свій вік. Через свою молодість я не належав самому собі. Побачивши мене, батьки не озвались ані словом. Я нишпорив у карному кодексі й не знаходив жодного параграфу, який би стосувався неповнолітніх. Через недосвідченість не міг собі уявити, що моя поведінка може довести мене до виправного будинку. Після безуспішних пошуків у кодексі я звернувся до грубого словника «Ларус» і кілька разів прочитав статтю «неповнолітні», однак не знайшов там нічого про нас.

Наступного дня батько знову давав мені спокій.

Якщо когось змусила замислитись його дивна поведінка, то двома словами її можна витлумачити так: спочатку він давав мені повну свободу дії. Потім соромився цього. Погрожував, більше розлючений на себе, аніж на мене. А згодом сором за свій зрив підказував йому знову попускати віжки.

Підозри пані Гранж'є виникли після її повернення з села та підступних натяків сусідок. Удаючи, ніби мають мене за Жакового брата, вони розповідали їй про наше життя-буття. Оскільки ж Марта не могла стриматися й щоквилини згадувала мое ім'я, то пані Гранж'є швидко збагнула, хто той Жаків брат.

Однак вона пробачила все це доњці, мовляв, дитина (а вона була переконана, що дитина від Жака) покладе край пригоді. З остороги перед вибухом гніву вона нічого не казала панові Гранж'є. Це з її боку було велиcodушністю, й вона хотіла, щоб Марта дякувала їй за це. Аби показати доњці свою поінформованість, пані Гранж'є безугавно її докучала, робила натяки, і то так незграбно, що пан Гранж'є, коли залишався наодинці з дружиною, просив, щоб вона дала спокій бідоласі, оскільки ці постійні тортури можуть зрештою навіяти доњці недобрі думки. На це пані Гранж'є відповідала промовистим зітханням, яке повинно було стати натяком, що доњка їй в усьому зізналася.

Поведінка пані Гранж'є й зараз, і в дні першої Жакової відпустки, дозволяла припускати, що коли б мати навіть цілковито засудила доњку, то вже аби просто дозолити чоловікові й зятеві,— стала б на її бік. Десь у глибині душі вона захоплювалася Мартою й заздрила їй за те, що сама ніколи не зважилась чи то через совісливість, а чи з браку нагоди. Пані Гранж'є була певна — чоловік ніколи її не розумів, і нині відчувала себе відомщеною — завдяки доњці. Вона шкодувала тільки про те, що Марта покохала такого юного хлопця, як я, котрій найменше від усіх здатен збагнути «тендітність жіночої душі».

Подружжя Лакомбів, яких Марта відвідувала дедалі рідше, мешкаючи у Парижі, нічого не підозрювали. Тільки й того, що Марта здавалася їм дедалі дивнішою й чужішою. Їх непокоїло майбутнє. Вони питали себе, що буде з синою сім'єю через кілька років? Усі матері ні про що так не мріють, як про невісток, але ще жодна невістка не сподобалася свекрусі. Пані Лакомб співчувала синові, що той має таку жінку. Зате Жакова сестра, панна Лакомб, просто ненавиділа братову, бо та знала про неї якусь дуже негарну історію. Панна Лакомб устряла в халепу того літа, коли вони всі разом відпочивали на морі. Панна Лакомб пророчила Жакові та його дружині найпохмуріше майбутнє й запевняла, що Марта зраджуватиме Жака, якщо досі не зраджує.

Затятість дружини й доњки іноді призводила до того, що пан Лакомб, чоловік шляхетний, який любив Марту, підводився з-за столу і йшов геть. Тоді мати й доњка обмінювалися значущими поглядами. Очі пані Лакомб промовляли: «Бачиш, моя дитино, як такі-ото жінки можуть обплутувати чоловіків!». А погляд панни Лакомб означав: «Саме тому, що я не одна з тих Март, я не можу знайти чоловіка». Насправді бідолашна під тим приводом, ніби часи змінилися, змінилися звичаї й заміж тепер виходять інакше, ніж колись, відлякували претендентів на руку, не чинячи їм особливого опору. Її надії на заміжжя скінчилися того вже згадуваного літа на морі. Молоді люди обіцяли, що відразу після повернення до Парижа попросять її руки. Однак жоден не зголосився. Головна претензія панни Лакомб, якій загрожувала перспектива лишитися старою дівкою, полягала в тому, що Марта так легко знайшла чоловіка. Вона втішалася, кажучи собі: лише такий дурень, як її брат, міг дати себе обкрутити.

* * *

Проте, незважаючи на підозри обох родин, нікому не спадало на думку, що в Марті може бути дитина не від Жака. Мене це досить-таки зачіпало. Я часом уже й дорікав Марті за боягувство — чому досі не сказала всім правди. Оскільки сам я був безпорадний, то приписував безпорадність і всім іншим і вважав: оскільки пані Гранж'є дивиться на драму крізь пальці зараз, то так само дивитиметься на неї й далі.

Буря наближалася. Мій батько погрожував переслати деякі Мартині листи пані Гранж'є. Я б теж проти цього не заперечував. Згодом я все обміркував. Пані Гранж'є не показала б тих листів чоловікові. Зрештою в інтересах усіх було уникнути бурі. А я задихався — кликав ту бурю. Тоді батько вирішив переслати листи просто Жакові. Коли якогось дня він сказав мені, що виконає свою погрозу, я ледве не кинувся йому на шию. Нарешті! Нарешті тато зробив мені послугу — повідомив Жака про те, що той мусив давно знати. Одне мені було прикро — батько недооцінював мої почуття. А ще я подумав: нарешті Жак перестане писати листи й розчулюватись над нашою дитиною. Хоча я ще погано собі уявляв, наскільки все це безглаздо.

Та коли я усвідомив увесь жах скоєного батьком, батько, вже спокійніший, раптом признався мені, що нікому ніяких листів не відсилає. Він передумав, бо це було б негуманно. Авжеж. Що ж, однак, є гуманним, а що негуманним?

Я витрачав свою нервову енергію то на страхи, то на зухвалість, виснажений змаганням з пристрастями дорослих.

* * *

Кохання робило мене нечутливим до всього, що не стосувалось Марті. Я й гадки не мав, ніби мій батько може страждати. Мої міркування були зараз такими нещирими й такими слабодухими, що я зрештою дійшов до переконання: між нами війна. Тож коли я нехтував синівськими обов'язками, то чинив так не лише через кохання до Марті, а й через дух непокори.

Батько бомбардував Марту листами, й тепер Марта часом сама радила мені частіше з'являтися в батьківському домі й поводитись розважливіше. Тоді я вибухав: «А, ти теж проти мене?» Я скреготав зубами й тупотів. До такого стану я себе доводив на саму думку про те, що кілька годин не бачитиму Марті. А Марта робила з цього висновок — я її безтязмо кохаю. Оскільки я й так мусив про неї думати, вона намагалась відіслати мене додому. Певність додавала їй рішучості, чого я в ній досі не спостерігав.

Я швидко збегнув, у чому джерело Мартинії відваги, й змінив тактику. Тепер я вдавав, ніби висунуті нею аргументи переконують мене. Це виводило Марту з рівноваги. Моя розважливість (а може — непослідовність?) пробуджували в ній острах, наче я вже не кохаю її так, як колись. Тепер вона благала мене залишитись, їй теж хотілося знайти спокій.

Усе почалось несподівано. Я вже три дні не ходив додому й заявив Марті, що маю намір провести в неї ще ніч. Вона перепробувала усе, щоб мене відговорити: й погрози, і пестощі. Зрештою сама вдалася до хитрощів. Заявила: якщо не повернуся додому, то вона цю ніч теж проведе в своїх батьків.

Я відказав, що ніхто не оцінить її жесту. Ах, так, вигукнула Марта, тоді вона не піде до батьків — піде на річку. Застудиться, помре, нарешті мене спекається. «Зглянься хоча б на нашу дитину,— по хвилі сказала вона. — Не став її життя під загрозу». Марта звинувачувала мене, що я граюся з її коханням. Відчувши таку непоступливість, я повторив її слова, колись кинуті мені моїм батьком: «Ти зраджувала мене з першим-ліпшим, я не дам тебе ошукати. Виганяєш мене звідси, бо сьогодні ввечері сподіваєшся нового коханця!» Що могла Марта відповісти на таку ідіотську несправедливість? Вона мовчки відвернулася. Тепер я їй докоряв, що вона недарма так спокійно сприймає наклеп. Я хитрував так спритно, що Марта зрештою перестала виряджати мене додому. З умовою, що ми почуватимемо не тут. Й нізащо в світі не хотілося, щоб господарі вілли могли завтра вранці повідомити можливому посланцеві моого батька, що вона була в себе.

Ми були мов ті діти, які вилізли на стілець і пишаються з того, що на голову вищі за дорослих. Обставини справді підказували ставати навшпиньки, та це було поза нашими можливостями. Якщо від браку досвіду деякі складні речі здавалися нам простими, то й навпаки: найпростіші ставали нездоланою перешкодою. Ми ні разу не наважилися скористатись із парубоцької квартири Мартиного кузена Поля. Я не уявляв собі, як можна, тицьнувши кілька монет консьєржці, пояснити їй, що ми час від часу приходитимемо сюди.

Нам лишався тільки готель. Я зроду не бував у готелі. Перспектива переступити поріг готелю кидала мене в дріж.

Мені здавалося, я змушений буду звітувати навіть перед найнікчемнішим хлопчиком з найзачуханішого готеліка. Тому я змусив Марту зібрати валізу. Замовимо дві кімнати — хай нас мають за брата й сестру. Я ніколи не зважився б оселитись в одній кімнаті, бо мій вік наражав мене на приниження: моїх ровесників іноді виставляли з казино.

Ми вирушили об одинадцятій ночі й не знали, коли й куди, прибудемо. В купе було ще двоє: якась пані супроводжувала чоловіка-капітана на паризький Східний вокзал. Вагон не опалювався й не освітлювавсь. Марта сперлася головою на запрілу шибу, підкорившись забаганкам молодого ошуканця. Мені було соромно, і я страждав від думки: наскільки більше Жак заслуговував на її кохання!

Я заходився пошепки виправдовуватись, але Марта стріпнула головою й відповіла так само пошепки:

— Краще бути нещасною з тобою, аніж щасливою з ним.

Ось одне з освідчень, яке нічого не означає і яке соромно повторювати, та коли чуеш його з вуст коханої людини, п'яніш. Мені навіть здалося, ніби я розумію ці слова. Що ж однак означали вони насправді? Чи можна бути щасливим із кимось, кого не кохаєш?

Я питав і питаю себе далі, чи кохання дає нам право позбавляти жінку її долі, можливо, навіть більш пересічної, зате спокійнішої? «Краще бути нещасною з тобою...» Невже то був підсвідомий докір? Завдяки коханню до мене Марта, напевне, пережила такі хвилини, яких ніколи не переживала з Жаком, та чи ті хвилини щастя давали мені право на ошуканство?

Ми вийшли в Парижі біля площа Бастілії. Холод, який я зношу загалом добре, вважаючи його найчистішою річчю на світі, був у тому вокзальному залі брудніший від спеки в морському порті, та ще й позбавлений його жвавості. Марта скаржилася на корчі й горнулася до моого плеча. Певно, збоку, попри нашу вроду та юність, ми справляли враження жалюгідної пари, немов двійко жебраків.

Вагітність Марти здавалася мені чимось сороміцьким, я боявся навіть глянути на людей. Хоча до батькової гордовитості мені ще було далеко.

Ми тинялися під холодним дощем між площею Бастілії та Ліонським вокзалом. Перед кожним готелем, аби лише не заходити, я вигадував якийсь дурний привід. Казав Марти, ніби слід пошукати щось пристойніше, готелю для подорожніх, лише для подорожніх.

Біля Ліонського вокзалу вже стало важко викручуватися. Марта наполягала покласти край цим тортурам.

Я залишив її на вулиці, а сам невпевненим кроком увійшов до вестибюля. Портє запитав, чи мені потрібна кімната. Найпростіше було б відповісти: «Так». Та це було надто просто: як дрібний злодійчик, схоплений на гарячому, я почав шукати виправдання й запитав, чи тут оселилася пані Лакомб. Спитав про це червоніючи, з острахом, що він відповість: «Ви що, глузуете, юначе? Адже вона лишилась на вулиці». Портє переглянув реєстрову книгу. «Ви, мабуть, помилились адресою». Я вийшов і сказав Марти, що вільних місць немає й що в цьому районі міста ми до ранку нічого не знайдемо. Вона мовчала, я теж зіткнув з полегшенням.

Гнаний настирною ідеєю, я втікав од усіх на світі готелів, не думаючи про Марту. А тоді раптом згадав про неї й ледь стримав слози. Коли вона запитала, де ж ми переночуюмо, я почав благати її, щоб не жаліла мене, дурня, й поїхала

до батьків, а я теж повернусь до свого дому, так буде найрозважливіше. Почувши, як я себе картаю, Марта мимохіть осміхнулася.

Я не тільки осоромився — наше повернення було по-справжньому драматичним. Коли після нічного того поневіряння Марта необачливо сказала мені: «Який ти, однаке, був недобрий!» — я спалахнув і почав звинувачувати її в легкодухості. Якщо ж вона, навпаки, мовчала, мовби про все забувши, мене брав страх, чи не чинить вона так, бо вважає мене божевільним. Я мучив її доти, доки Марта сказала мені, мовляв, вона ніколи нічого не забуває, а якщо й вибачила мені, то я однаково не повинен зловживати її добротою. Бо одного дня, вимучена моєю поведінкою, вона не зуміє далі терпіти й піде від мене. Ця її вимушена рішучість пробуджувала в мені відчуття божественного болю; щось подібне, а може, ще й дужче, відчуваєш, летячи зі стрімкої гірки у містечку розваг. Після тих її слів я кинувся до Марти і поцілував палкіше, ніж будь-коли.

— Скажи ще, що підеш від мене! — просив я задихаючись і стискав її в обіймах так, немов збирався розчавити.

Вже навіть не як невільниця, а як медіум, вона слухняно аби задовольнити мене, повторила свої слова, котрих сама не розуміла.

* * *

Та ніч між готелями виявилась вирішальною, хоча після стількох інших моїх вибриків я це не враз усвідомив. Я й надалі був переконаний, що так ось можна прошкутильгати через усе життя. А Марта, забившись у куток вагона, пригнічена й виснажена, цокотячи зубами — поволі зрозуміла все. Можливо, навіть збагнула, що в кінці цієї нашої божевільної подорожі, що триватиме рік, на неї не чекає нічого іншого, окрім смерті.

* * *

Наступного дня я застав Марту в ліжку, як звичайно останнім часом. Та коли хотів лягти біля неї, вона лагідно відтрутила мене.

— Я погано себе почиваю, — сказала Марта. — Не підходь до мене, бо підхопиш нежить.

Вона кашляла, в неї підскочила температура. Всміхаючись, аби не подумав, наче мені докоряє, Марта сказала, що, напевне, вчора вночі застудилася. Вона була збентежена, але не захотіла, щоб я пішов по лікаря.

— Нема потреби, — сказала Марта. — Відлежуся в теплі, й усе минеться.

Насправді вона соромилася посылати мене до лікаря — старого друга їхнього дому. Я теж був таким виснаженим, що радо дав себе вмовити. Та я захвилювався ще дужче, коли зібрався йти додому на обід, а Марта несподівано спітала, чи не міг би я дорогою зйти до лікаря й передати йому записку.

Прийшовши до Марти наступного ранку, я розминувся з лікарем на сходах. Не зважився нічого розпитувати, лише подивився на нього зі страхом. Його спокій додав мені надії, але я тільки згодом збагнув, що той його спокій був лише професійним умінням володіти собою.

Я увійшов до спальні й не зразу помітив Марту. Натягши ковдру на голову, вона плакала. Лікар звелів не вставати з ліжка аж до пологів. Більше того, Марта потребувала посиленого догляду й мусила перебратися до батьків. Нас розлучали.

Нещастя людина відмовляється сприймати. Лише щастя заслуговує на увагу. Змирившись із розлукою, я не був певен своїх сил. Нічого не розумів і не намагався збагнути. Слухав, приголомшений, лікарський висновок, як слухає вирок рокований на страту. «Яка відвага!» — кажуть, коли він не блідне. Нічого подібного: це швидше за все — отупіння. Коли його будять перед стратою, він лише тоді починає все розуміти. Так і я зрозумів, що ми більше не бачитимемося, аж тоді, коли Марти сказали, що на неї чекає присланий лікарем екіпаж. Лікар обіцяв ні кому нічого не казати, якщо б Марта вирішила з'явитися в батьків без попередження.

Я попросив зупинити екіпаж віддалі будинку Гранж'є. Коли візник озирнувся втретє, ми вийшли. Він думав, що ловить нас на третьому поцілунку, тоді

як це був той самий. Я розлучився з Мартою, не домовившись навіть про листування, майже мовчки, неначе ми мали побачитися за годину. У вікнах бовваніли обличчя допитливих сусідок.

Мати помітила, що в мене червоні очі. Сестри сміялися, бо двічі підряд упustив ложку. Підлога хиталася. Страждання не було для мене торованою дорогою, що дозволяла б упевнено рухатись. Я почував себе на розхитаному кораблі. Зрештою, мені здається, морська хвороба — найточніше порівняння для збуреного серця й душі. Життя без Марти було довгою подорожжю. Чи ж дістанися берега? Так, як за перших ознак морської хвороби людина не думає про повернення, а воліє краще вмерти, — я теж не замислювався над майбуттям. Лише днів за кілька, коли біль трохи вщух, я спромігся на думку про суходіл і пристань.

Батькам Марти вже не довелось ворожити. Вони не лише перехоплювали мої листи, а й спалювали їх у доньки на очах. Листи Марти були написані олівцем, і мені ледве вдавалося їх прочитати. Їх укидав до нашої скриньки Мартин брат.

Домашні сцени припинилися. Знову почались приємні розмови з батьком, вечори біля каміна. За цей рік сестри були відвікли од мене, тепер звикали знову. Я брав меншу на коліна й, користаючись із напівтемряви, стискав так міцно, що мала виривалася з напівсміхом-напівлачем. Я думав про свою дитину, але з сумом. Здавалося неможливим, щоб я полюбив її дужче за оцих своїх рідних. Я був ще недостатньо зрілим, тож дитина не могла стати для мене чимось більшим від брата чи сестри.

Батько радив розважитись. Такі поради завдають неспокою. Що вмів я робити окрім того, чого не міг більше робити? Я здригався на звук дзвінка, гудок потяга. В'язень дослухався до найменших знаків можливого провісту майбутнього.

Оскільки я так сторохко дослухався, одного дня почув дзвони. Вони віщували мир на землі.

Для мене кінець війни означав повернення Жака. Я уявляв собі його біля узголів'я Марти, й це робило мене зовсім безпорадним. Я відчув, що пропадаю.

Батько збирався до Парижа. Він хотів, щоб і я поїхав з ним разом: «Соромно було б не взяти участі в такому святі». Я не зважився відмовити батькові. Я ж, зрештою, не виродок. Та й стільки зазнавши останнім часом, я був не від того, щоб подивитися на радість інших.

Повинен визнати: загальна радість не шокувала мене. Досі думав, лише я спроможний на почуття, які звичайно приписуються натовпові. Я шукав патріотизму. Можливо, був несправедливим, але єдиною радістю, яку спостеріг на цьому неочікуваному святі, були кав'ярні, що працювали довше, ніж звичайно, а військові мали право привселюдно цілувати молоденьких кравчинь. Я гадав, це видовисько завдасть мені болю, розсердить або розважить високими почуттями, натомість я нудився, мов на ярмарку в день святої Катерини.

* * *

Я вже кілька днів не отримував жодного листа. Одного нудного пообіддя, коли падав сніг, брати передали мені послання, принесене Мартиним братом. Це був стриманий лист від пані Гранж'є, в якому вона просила негайно прибути до них. Чого їй було треба від мене? Я хвилювався; єдине, що мене втішало, була можливість якщо не побачитися з Мартою, то хоча б побути близче до неї. Я уявляв собі, як пані Гранж'є забороняє мені бачити свою доньку й листуватись з нею, а я стою й слухаю, похнюпивши голову, мов поганий учень. Я буду нездатний на вибух, жодним порухом не викажу своєї ненависті, членно вклонюся, й двері цього будинку зачиняться за мною назавжди. І лише тоді знайду в собі всі потрібні відповіді й гнучкі аргументи й слова, що стъобатимуть батогами, слова, які могли б створити в пані Гранж'є геть інший образ доньчого коханця, принаймні не образ жалюгідного школяра, спійманого на гарячому. Ось як докладно уявляв я собі всю майбутню сцену.

Опинившись у маленькому салоні дому Гранж'є, я ніби знову пережив свій перший візит сюди. Невже це знак того, що я більше не побачу Марти?

Увійшла пані Гранж'є. Вона була дуже низенька, натомість силкувалася здаватись вищою, й мені стало її дуже шкода. Вибачившись, що завдала мені клопоту, запрошуючи сюди, пані Гранж'є сказала, що хотіла була дізнатися від мене про одну делікатну річ, але потреба в цьому вже відпала. Ця безглузді таємниця пригнітила мене більше, аніж якась катастрофа.

Неподалік Марни я зустрів малого Гранж'є, що стояв спершись на паркан. Якісь хлопчаки влучили йому сніжкою просто в обличчя, й він досі склипував. Я обійняв його і почав розпитувати про сестру. Марта хоче мене бачити, сказав він, мати ні за що на це не погоджувалась, але батько заявив: «Марта дуже хвора, і я наполягаю, щоб її прохання було виконане».

Я вмить збагнув міщанську поведінку пані Гранж'є. Підкорившись чоловікові, вона покликала мене, однак, коли стан Марти покращав і тривога минула, пані знову все повернула на своє. Я мав би радіти, натомість пошкодував, що погіршення в Марти не тривало трошки довше, тоді я зміг би її побачити.

Двома днями пізніше я отримав листа від Марти. Вона не згадувала про мій візит, очевидно, не знала про нього. Марта писала про наше майбутнє розважливо й мрійливо, і це зворушило мене. Можливо, кохання й справді — найгостріша форма егоїзму, оскільки, шукаючи причину того зворушення, я збагнув, що ревнью до нашої дитини, про яку Марта тепер писала мені більше, ніж про мене самого.

Ми сподівалися дитини в березні, та однієї січневої п'ятниці мої брати прибігли до дому захекані й оголосили: в малого Гранж'є з'явився небіж. Я не міг зрозуміти, чому вони вхекались і чому оголосили свою новину таким урочистим голосом. Адже ж дядьками, сказали брати, бувають лише дорослі! Нині ця роль випала отому малому Гранж'є, то було справжнім дивом, і хлоп'яки прибігли поділитися сенсацією зі мною.

Знайому річ, яка досі була постійно перед очима, а потім опинилася десь-інде, найважче визнати. Я не відразу усвідомив, що небіж отого малого Гранж'є — це дитина Марти, моя дитина.

Я тепер міг на собі відчути, до чого може привести коротке замикання, та ще й у публічному місці. Перед очима мені раптом усе потъмяніло. У цій темряві почуття натикались одне на одне. Я шукав себе, намагався згадувати дати й події. І рахував на пальцях, так, як це не раз робила Марта, — тільки тоді нішо не збуджувало в мені підозри. Ці вправи звичайно ні до чого не привели, я розучився навіть рахувати. Що то за дитина, на яку ми чекали в березні, а вона народилась у січні? Єдине пояснення цієї аномалії підсовували мені ревнощі. Я вже був переконаний. Це була дитина Жака. Він приїздив у відпустку саме дев'ять місяців тому. Отже, відтоді Марта мені брехала. Власне, збрехала зразу, навіть присягалася, ніби впродовж тих клятих двох тижнів не дозволила Жакові наблизитися до себе. Ну, а потім таки зізналася, що він кілька разів був з нею близький.

Я ніколи по-справжньому не вірив у те, що дитина Жакова. Не вірив навіть на початку Мартиной вагітності, хоча боягузливо мріяв про це. А повірів аж тоді, коли покохав цю дитину. Чому сталося так, що батьківська любов прокинулася в мені в ту хвилину, коли я впевнився, що батько не я?

Я остаточно розгубився й став схожий на людину, яка не вміє плавати і яку серед ночі кинули в воду. Я вже нічого не розумів. Насамперед, не міг збагнути Марти, яка зухвало нарекла чужу дитину моєю. Подеколи мені здавалося: то Марта кинула виклик долі, яка не хотіла, щоб ця дитина була моєю. Іноді ж я вбачав у всьому тому звичайну нетактовність, брак смаку, що часто вражало мене в Марті, хоча випливало з надміру любові.

Я заходився писати сердитого листа, вважав, що того вимагає гідність. Але слова не приходили, бо духом я витав у якихось незнаних висотах.

Я порвав листа й написав іншого. Просив Марту вибачити мені. Що вибачити? Те, що її син є сином Жака. Благав, щоб попри це вона мене не розлюбила.

Дуже молода людина — то звірятко, яке не піддається стражданню. Я почиг-

нав пристосовуватись до нових обставин. Вже мало не погоджувався й на чужу дитину. Однак щойно я закінчив писати, як отримав від Марти листа, сповнено-го радості: синочок виявився наш, просто він народився двома місяцями раніше. Його потрібно було тримати в особливих умовах. «Я була при смерті», — писала Марта. Я сміявся, мов то був жарт.

Адже в мені лишалось місце лише для радошків. Мені хотілося повідомити про народження сина ввесь світ, сказати моїм братам, що вони також поставали дядьками. Я охоче дорікав сам собі: як міг я сумніватись у Марті? Зворушений і щасливий, кохав її більше, ніж будь-коли, любив і свого сина. Вже сам не знаючи, чого хочу, я благословляв початкову помилку, був радий, що зазнав бодай трохи страждання. Принаймні так мені здавалось. Однак ніщо не перебуває від якоїсь речі далі, аніж те, що до неї найближче. Людині, котра ледве не вмерла, здається, ніби вона знає смерть. А того дня, коли зрештою стикається з нею віч-на-віч, — не впізнає її. «Це не вона», — каже помираючий.

Марта писала мені: «Він схожий на тебе». Я бачив новонароджених — моїх братів і сестер — і знав, що лише закохана жінка може розгледіти в них жадану схожість. «А очі в нього мої», — додавала Марта. І тут також лише прагнення побачити нас обох, сполучених в одній істоті, допомогло їй знайти й цю схожість.

В домі Гранж'є розвіялися будь-які сумніви. Всі зlostились на Марту, але діяли з нею у спілці з страху, щоб скандал не «вкрив ганьбою родину». Лікар, ще один спільник, приховав, що дитина народилася семимісячною, лише вигадав якусь казочку, аби пояснити Жакові, чому немовля потрібно певний час утримувати в особливих умовах.

Кілька наступних днів я не отримав од Марти жодної звісточки, та це здавалося мені природнім: напевно, приїхав Жак. Ще жодна його відпустка не завдавала мені стількох прикрошків і не викликала такого обурення. Та навіть тут я знайшов причину з дитячою зловтіхою посміхнутися: навіть відпусткою він завдячує мені.

* * *

Наш будинок дихав спокоєм.

Справжні почуття формуються в глибинах людського єства, недосяжних для думки, тож часом безпорадно розводиш руками: звідки це?..

Мені здавалося, я став лагіднішим. Я був щасливий і втішався з того, що Марта зараз у домі, який став для мене святынею, бо мене пов'язували з ним щасливі спогади.

Людина неорганізована й легковажна, якій і на думку не спадає, що вона невдовзі помре, раптом поважніє. Змінює спосіб життя. Впорядковує документи. Раніше встає і раніше лягає спати. Намагається позбутись пороків. Усі в захопленні. Тому й несподівана смерть здається ще несправедливішою. Така людина — й померла!

Отож і спокій, який запанував у нашому домі й моєму житті, був лише саваном рокованого на страту. Я думав, стаю кращим сином тому, що й сам маю сина. Насправді ж я виявляв до батьків більше чуйності зовсім з іншої причини: щось у мені вже знато — я сам незабаром потребуватиму їхньої чуйності.

Одного дня мої братики прибігли опівдні зі школи, волаючи, що Марта померла.

Смерть від близькавки миттєва — людина зовсім не страждає. А для живих це сумне видовисько. Я не чув нічого, але обличчя моого батька змінилося до невпізнання. Він витурив хлоп'яків. «Ідіть звідси, — пробелькотів він. — Таке верзете, таке верзете!..» Мені здавалося, я твердну, холону, перетворююся на камінь. Як ото перед очима вмирущого в одну мить проходить усе його життя, так постало переді мною мое кохання зі всім, що було в ньому потворного. Батько заплакав, а я знепритомнів. Кажуть, мати відразу, без хапання й сліз, холоднокровно заопікувалася мною, немовби йшлося про скарлатину.

Я знепритомнів, і в усьому домі запала незвична тиша, що тривала кілька днів. Навіть малі брати мої попритихали. Батьки ніколи не забороняли їм га-

ласливих ігор, але хлопці самі поводилися тихіше. Опівдні, почувши їхні кроки в коридорі, я щоразу втрачав свідомість, немовби вони знову й знову несли мені звістку про Мартину смерть.

Марта!.. Навіть тепер, коли вона була в могилі, я не переставав ревнувати її, хотів, щоб вона опинилася просто в небутті. Було важко згодитися з тим, що людина, котру кохав, опинилася десь у новому потойбічному товаристві й розважається без мене. Я перебував у тому віці, коли ще не думаєш про майбутнє. Так, я зичив Марті саме неіснування, цілковитого небуття, а не нового, потойбічного світу, в якому ми могли б зустрітися колись.

* * *

Жака я побачив один-єдиний раз у житті; це сталося через кілька місяців. Довідавшись, що в моого батька є акварелі Марти, Жак захотів на них поглянути. Кожному дорога будь-яка річ, що нагадує про кохану людину. Мені закортіло побачити того, кому Марта віддала була руку.

Стримуючи віддих, я навшпиньках підійшов до прочинених дверей і почув слова Жака:

— Моя дружина померла з його ім'ям на вустах... А синок... Бідна дитина. Це тепер єдиний сенс моого життя.

Побачивши цю осиротілу людину, яка намагалася з гідністю нести власний хрест, я зрозумів, що час лікує все. Чи ж не дізнався я щойно, що Марта померла з моїм ім'ям на вустах, а життя моого сина складеться нормально?

————— ● —————

РАЙМОН РАДІГЕ — ФЕНОМЕН ФРАНЦУЗЬКОЇ ПРОЗИ

Поява 1923 року у потоці французької літератури повісті Раймона Радіге «Одержимий» викликала у тогочасній критиці найсуперечливіші відгуки.

Призвищена до витівок дадаїстів та сюрреалістів, вона намагалася і в «Одержимому» побачити передовсім один із формальних проявів дадаїстського руху. Якщо врахувати, що на час публікації твору двадцятілітній поет Радіге вже кілька років співробітничав у дадаїстському часописі «Ле Кок», був найближчим другом широковідомого вже на ту пору письменника Жана Кокто, що до кола його друзів входили Пабло Пікассо, Макс Жакоб, П'єр Реверді, Жак де Лакретель, подібна реакція критики була загалом закономірною.

Слід нагадати, що дадаїзм та сюрреалізм значною мірою пов'язані з негативним ставленням багатьох митців до першої світової війни, їх загальним розчаруванням в ідеалах буржуазної цивілізації. «Ця війна була не нашою війною,— писав Трістан Тцара,— нас змусили брати у ній участь, і ми розуміли брехливість виказаних з її приводу почуттів, недолугтість виправдань».

Сюрреалізм, який остаточно сформувався на початку двадцятих років, був, з одного боку, втіленням відвертого мистецького епатажу, а з іншого — безоглядним бунтарством, спробою виявити ще не знані можливості, ствердити свободу особистості й роз-

кріпачення її почуттів. Сюрреалісти, щиро вважаючи, що поривають із зашкрабую національною традицією, намагалися піднятися над реальністю, над осоружним лицемірством буржуазного існування. Вони проголосили своїми предтечами Артюра Рембоя та Лотреамона й широко використовували багатоючу творчу спадщину нещодавно померлого від фронтових ран Гійома Аполлінера.

Одного літнього дня 1919 року служник повідомив Жана Кокто: «Там якийсь хлопчик із квіткою хоче бачити вас, мсьє». Цим хлопчиком виявився Раймон Радіге, якому тоді щойно виповнилося шістнадцять років. «Він був невисокий, блідий, короткозорий. Мружив очі, немов од сонця. Коли йшов, то підстрибував, наче хідник під ним був гумовий», — так згадував згодом Кокто свої перші враження від Радіге, підкresлючи, що незвичайність, оригінальність особистості відчувались навіть у самому зовнішньому вигляді юнака.

І ось хлопчишко без освіти, син провінційного художника-карикатуриста, починає працювати у редакції відомого літературного часопису, подруковуючи там (а не вдовзі і в інших виданнях) свої поезії. Його перша і єдина, підготовлена ним самим, збірка «Палаюче обличчя» побачила світ 1925 року вже по смерті автора.

Вірші Радіге й зараз час від часу включа-

ються до різних антологій і, поза сумнівом, складають певний інтерес не лише для істориків французької літератури. І все ж саме прозові твори, зокрема повість «Одержимий», зробили ім'я Радіге безсмертним, увівши його до сонму класиків національної літератури, незважаючи на трагічну смерть письменника у двадцятилітньому віці.

Чи не найпривабливішою рисою творчості Р. Радіге є надзвичайна природність його почуттів і та відвертість, з якою вони висловлюються. З раннього дитинства Радіге писав вірші, не гадаючи ні про що, крім літератури, і не уявляючи собі життя без неї. Першого вірша він надрукував б вітня 1918 року в одному із сатиричних журналів і того самого року пережив своє перше кохання, що згодом відбилося в повісті «Одержимий» — цій «белетристованій біографії», за його власним зізнанням.

«Раймон Радіге поділив із Артуром Рембо трагічну долю: обидва вони — феноменальні з'яви французької літератури. Радіге — ніби яксь дивовижна рослина, наділена мовою. В «Одержимому» ця рослина показала таємничі початки свого коріння. У повісті «Бал у графа д'Оржель» викинула квітку. Пахощами є його слово», — писав про Радіге Жан Кокто.

Але таке високе визнання прийшло до Радіге лише після його наглої трагічної смерті. Юного літератора упродовж кількох днів забив тиф. Організм, підточений богемним життям, палінням, недосипанням, не вчинив, по суті, жодного опору раптовій недузі. Радіге помер у лікарні так швидко, що друзі не встигли йому анічим зарадити.

Сходження молодого письменника на літературний Олімп почалося одразу ж по смерті. Сьогодні цьому «Рембо французької прози» присвячуються спеціальні монографії, з'являються повні академічні видання його творів, книжки Радіге друкуються й у знаменитій серії «Класики ХХ століття» — поруч із творами Хемінгуея, Фолкнера, Пруста, Жіда, перекладаються у більшості країн світу.

1923 року все виглядало інакше. Автора «Одержимого» звинувачували у цинізмі й бездушності; Ролан Доржелес, відомий тогочасний письменник, закидав Радіге «брак серця», цілковиту відсутність у його романі «співчуття, жалісивості, докорів сумління». Друзі-дадаїсти вичитували колезі за спрошеність стилю, аскетизм мовних засобів, убогу образність, брак фантазії.

І лише з часом глибинне значення «Одержимого» зробилося очевидніше, очевиднішим зробився й зв'язок твору з «Принцею Клевською» мадам де Лафайєт та «Манон Леско» аббата Прево, з «Червоним і чорним» Стендаля, головний герой якого, Жюльєн Сорель, вважається леді не літературним попередником «Одержимого».

Та перш за все звертає на себе увагу, звичайно, зв'язок творчості Раймона Радіге з мистецькими шуканнями Артура Рембо. Читач «Одержимого», безумовно, помітить, як герой роману на самому початку свого знайомства з Мартою приносить дівчині збірку поезій Рембо «Сезон у пеклі», відому не лише своїм мистецьким радикалізмом, а й радикалізмом суспільним (докладніше про це див.: Всесвіт, 1977, № 6).

Зрозуміло, отже, що молодого Радіге не могла не захопити палка, епатажна антибуржуазність його ровесника й попередника, жага свободи й невпинного духовного пошуку, утверджувана Артуром Рембо. Відтак вдвівімся під цим кутом зору у внутрішній світ юнака, від особи якого ведеться розповідь у романі. Перед нами знуджений хлопчак, типовий представник дрібнобуржуазного французького середовища, якому на початок першої світової війни виповнюється дванадцять років і який досить байдуже сприймає заклопотаність дорослого світу воєнними справами, — для нього це лише «четири роки канікул». Але, як ми знаємо, в цьому віці декілька місяців можуть означати для розвитку людини більше, ніж у іншому — декілька років. І ось він усвідомлює раптом своє кохання до Марти, потім розуміє, що й вона кохає його, — так зав'язується роман підлітка і молодої заміжньої жінки.

Герой твору, якому немає їй шістнадцять років, цілком щиро сповідає юнацький егоцентризм і тотальне заперечення суспільних цінностей, і лише наприкінці повісті нам відкривається справді глибока, романтична особистість. Любов до Марти і зв'язок з нею мовби облагороджують героя роману, змушують його сприймати життя не лише крізь власне «его», а й крізь особистість іншого. Душевні відрухи героя при цьому фіксуються автором настільки точно й щиро, що не викликають жодного сумніву у їхній достеменності. Власне, це й викликало чи не найбільше обурення критики: докладна і безстороння розповідь про душевні відрухи, у яких людина й сама собі неохоче зізнається, виглядала на той час великою епатацією.

Ми не знаємо, з якої часової віддалі викладає герой свою історію — сімнадцять йому чи, може, тридцять років, — проте в самому характері його оповіді ми виразно відчуваємо інше бачення світу, цілком відмінне від того, про яке він розповідає в «романі про себе».

Крім цих двох позицій, ми маємо у романі ще й третю — авторську. Адже це саме він змальовує і егоїстичного підлітка, який завдяки першому коханню починає бачити світ по-іншому; і юнака-оповідача, що критично розглядає любовну історію підлітка, яким він сам був; це саме він, автор, доводить нам, що сутність людської особистості буває подеколи глибша, ніж нам здається на перший погляд, і що справді людське може допомогти особистості подолати і своє дрібнобуржуазне оточення, і виховати ним споживацьку свідомість.

Цікаво, що К.-Е. Мані в «Історії французького роману після 1918 року» заразовує Радіге до письменників-«моралістів», маючи на увазі перш за все другу повість Р. Радіге «Бал у графа д'Оржель», принадлежну, на його думку, до традиції «Принцеси Клевської» мадам де Лафайєт. Особливо ж цікавим видається нам спостереження Мані про те, що Радіге прагнув написати другу «Принцесу Клевську», наслідуючи Стендаля, котрий ставив перед собою в ранньому романі «Армансь» подібне завдання.

Під цим кутом зору варто звернути увагу

на моралістичний зв'язок «Одержаного» і «Червоного і чорного» й, зокрема, на складний процес духовного формування особистості в обох творах.

При всій камерності ситуації в «Одержаному» та переважній концентрації авторської (і читацької) уваги на внутрішньому світі героя, крива формування його духовної суті загалом близька до аналогічних душевних перипетій у романі Стендалья. Як і Стендаль, Радіге показує не лише моральну неповноцінність свого героя-egoцентрика, а й викриває ті соціальні умови, що цю його ущербність породили, а заразом і стверджує неминучість краху, прозріння, на жаль, запізнілого.

Високо оцінюючи повість «Одержаний», Поль Валері відзначав, що майже дитина переживає тут життєвий досвід дорослої людини, і це створює у її душі надлом, неспроможність об'єктивно оцінити ситуацію, що склалася.

До історичного коріння, яке сприяло появлі «феномену Радіге», зараховують також твори Ларошфуко, Шамфора, вже згадуваного Ш. де Лакло і навіть «Дафніса й Хлою». Природно, напрошується на гадку і Б. де Сен-П'єр з його «Полем і Вірджінією».

Відомо, зокрема, що Радіге працював разом з Еріком Саті та Жаном Кокто над лібретто до опери на музику Поленка «Поль і Вірджінія». Кілька написаних ним віршів на цю тему збереглися; датуються вони 1919 роком, тобто періодом, який передував роботі над «Одержаним». Повість ця, як відомо, була написана одним духом улітку 1921 року за кілька тижнів у Піцці, куди Радіге й Кокто, який працював у цей час над романом «Велика карта», приїхали, щоб oddalik од Паризка віддатись літературній творчості. Мелодраматичні нотки «Поля й Вірджінії», безумовно, вчуваються

і в афектованих пристрастях, і в трагедійному фіналі «Одержаного».

Французький критик Г. Пікон, зараховуючи Радіге до традиційних романістів Франції ХХ століття, також вказує на «моралістичну» традицію, продовжувачами якої в 20-і роки він вважає Жака Рів'єра (романи «Еме», «Флоранс»), Еміля Клермана («Лаура») та Раймона Радіге. «Абсолютна ширість» їх оповіді, на думку Пікона, безпосередньо пов'язана з літературним впливом Марселя Пруста й Андре Жіда, незаперечних майстрів психологічного аналізу та відбиття «суперечностей і таємниць підсвідомості». Водночас Пікон слушно вказує на нові характерні риси молодіжних романів 20-х років — відображення в них «неспокою епохи», цього «нового зла стопіччя», що віддзеркалилось і в романі Жака де Лакретеля «Сільберман» (1922), і в романах Жака Кокто «Велика карта» та «Самозванець Тома» (1923), останній з них, до речі, написаний не без впливу сенсаційного твору Радіге.

Зазначимо також, що приблизно в той самий час, що й повість «Одержаний», побачили світ перші книжки «Сім'ї Тібо» Р. Мартена дю Гара та «Зачарованої душі» Р. Роллана, твори Ж. Кокто, М. Жакоба, П. Реверді, Ж. Сюперв'єля, Ж. Лакретеля, Ж. Дюамеля, А. Бретона, Ф. Моріака й багатьох інших. У ці самі роки на літературну арену виходять Л. Арагон та П. Елюар. Зрозуміло, що в такому контексті привернуті увагу критиків, здобути невдовзі одну з найповажніших літературних премій і увійти врешті до золотого фонду французької літератури міг лише твір по-справжньому непересічний. Отож і знайомство з ним українського читача вважаємо хоча й запізнілим, а все ж доречним і необхідним.

Юрій ПОКАЛЬЧУК